VJEKOSLAV BRATULIĆ

POLITIČKE STRANKE U ISTRI 1918—1923. GODINE

Cjelovite povijesti o razvitku političkih stranaka u Istri nemamo ni do danas. U dosta obilnoj historijskoj literaturi našoj i talijanskoj, osobito u posljednje vrijeme, sve se više pažnje posvećuje znanstvenom istraživanju i obradi djelovanja političkih stranaka, ali i to je još uvijek samo fragmentarno. Pojedini znanstveni radnici istražuju samo one historijske pojave iz rada političkih stranaka za koje imaju poseban znanstveni interes ili to zahtjevaju aktualne društveno-političke potrebe suvremenog društva. To vrijedi jednako za hrvatske, slovenske i talijanske historičare, a primjenjuje se u istraživanju povijesti građanskih političkih stranaka i socijalističkih stranaka u širem smislu te riječi.

Što se tiče opsega znanstvenog istraživanja i brojnosti objavljenih studija iz rada političkih stranaka u Istri do 1918. stojimo nešto bolje. Iz toga razdoblja je objavljena u znatnom opsegu i izvorna arhivska građa naročito u hrvatskoj historiografiji. Talijanska historiografija je u tom pogledu nešto zaostala. Izvorna dokumentarna građa sistematski nije gotovo ni objavljivana, izuzevši priloge uz druge historijske studije te građu objavljenu u Atti della Dieta provinciale dell'Istria o radu Istarskog sabora.[1]

[1] Radova u kojima se dotiče i djelovanje političkih stranaka i političkih ličnosti iz istarskog života ima mnogo u hrvatskoj i talijanskoj literaturi, ali studija posebno posvećenih toj problematici ima veoma malo. Još ima manje onih u kojima se koristi izvorna arhivska dokumentacija. Isto tako nedostaju radovi ekonomsko historijskog karaktera iz tog vremena koji bi nam mogli pomoći u tumačenju društveno-političkih pojava. Ovdje ćemo spomenuti samo neke radove i to one koji su uže povezani s problematikom o kojoj je ovdje riječ:

Vjekoslav Bratulić, Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda, zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb, 1969., str. 289—334; isti, Međunacionalni odnosi i razvitak socijalističkog pokreta u Istri u zborniku Priključenje Istre Federalnoj Hrvatskoj u Demo-

Mnogo manje znanstvenih radova o djelatnosti političkih stranaka u Istri imamo za razdoblje od 1918. do danas. Radi se samo o manjim studijama, historijskoj građi ili člancima publicističkog značaja.[2]

Znači dakle da pred historičarima stoje još veliki zadaci u znanstvenom istraživanju izvorne arhivske građe i u prikupljanju faktografske dokumentacije, ako želimo da jednom dođemo do kritički pisanog znanstvenog djela o povijesti političkih stranaka u Istri u XIX i XX stoljeću.

I

Slom Austro-Ugarske i vojna okupacija Istre (1918.) mijenjaju iz temelja međunarodne odnose na ovom dijelu Evrope. Te su promjene unijele i velike poremećaje u društvenoekonomske odnose, tako da je bilo veoma teško srediti poslijeratne gospodarske, političke i društvene prilike. Te su teškoće bile potencirane nasljeđenim međunacionalnim suprotnostima u Istri u toku druge polovice devetnaestog stoljeća koje je austro-njemačka feudalno-buržoaska vladavina znala veoma vješto koristiti, primjenjujući onaj već poznati princip divide et impera.[3] Klas-

---

kratskoj Federativnoj Jugoslaviji, Sjeverojadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (dalje SI JAZU), Rijeka 1968., str. 11—42; isti, O suradnji južnoslavenskih zastupnika Carevinskog vijeća (1894—1900) i o problemu nacionalnosti u Austriji, Anali Jadranskog instituta JAZU 3, Zagreb, 1961, str. 5—68; isti, Hrvatski zastupnici u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću 90-tih godina XIX st. i suradnja južnoslavenskih naroda, Jadranski zbornik 3 (dalje JZ), Rijeka, 1958, 3, str. 135—205; Mijo Mirković, O smislu i sadržaju narodnog preporoda u Istri, zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb, 1969, str. 283—289; Božo Milanović, Biskup Dobrila i njegovo doba (1861—1882), zbornik Hrvatski narodni preporod, c. izd., 351—402; Dragovan Šepić, Politika »narodnog mira« u Istri 1908—1913, Anali Jadranskog instituta JAZU 3, Zagreb, 1961, str. 69—123; isti, Nacionalna borba u Istri i izbori za Carevinsko vijeće 1907, Hrvatski narodni preporod, c. izd., str. 403—423.

Pored studija i rasprava objavljivana je i građa iz rada političkih stranaka, kao na primjer:

Fran Barbalić, Prvi istarski sabori (1861—1872), Rad JAZU, 300, Zagreb, 1954. i Vjekoslav Bratulić, Zapisnici sjednica Hrvatsko-slovenskog kluba zastupnika u Istarskom saboru 1884—1909, Vjesnik Historijskog arhiva Rijeka (dalje HAR) XI—XII (1967) i XIV (1969).

[2] Literatura koja se odnosi na razdoblje od 1918—1923. spominje se u radu na određenim mjestima. Ona se navodi i uz neke druge referate podnesene na znanstvenom skupu.

[3] Talijanski historičari također upozoravaju na to da se habsburška monarhija obilno koristila devizom divide et impera, samo što veći dio osobito građanskih historičara tvrdi da je taj metod vladanja u Istri upotrebljavala na štetu Talijana, a u prilog Hrvata i Slovenaca. Tako na pr. Giovanni Quarantotti u knjizi Storia della dieta del nessuno (Poreč, 1938., str. 31 i dalje). Međutim, historijske činjenice nam dokazuju suprotno. Najeklatantniji argumenat protiv te teze talijanskih građanskih historičara jest izborni sistem za biranje zastupnika u Istarski sabor na temelju kojeg je talijanska građanska klasa uspjevala zadržati vlast u saboru u svim izbornim razdobljima do njegova zatvaranja. (V. Bratulić, Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba«, c. dj., Vjesnik HAR, XI—XII, str. 127).

ne suprotnosti na drugoj strani i diferencijacija nastala na toj osnovi unutar svake nacije u višenacionalnoj Austro-Ugarskoj državi predstavljaju svakako jednu od najkrupnijih promjena u suvremenom društvu — one u velikoj mjeri obogaćuju i onako već opterećeno društvo protivrječnostima i stvaraju podlogu revolucionarnih vrijenja u postojećem društvenom poretku. U tako kompleksnim društvenim, ekonomskim i političkim prilikama nastalim po završetku rata u Istri političke stranke stvaraju nove organizacione forme i svoje programe i ciljeve prilagođuju novim interesima koji rastu u novoj sredini.[4]

Rješavanje svih spomenutih problema otežavalo je pitanje razgraničenja između Kraljevine Italije i novostvorene države Kr. SHS. To pitanje je zaokupilo sve aktivne društvene snage u Istri — ono je u stvari postalo ne samo pitanje međunarodnih odnosa između dviju susjednih zemalja nego i problem općeg međunarodnog značaja svog vremena. Na tome su bile angažirane političke stranke koje su djelovale neposredno na području Julijske krajine, dakle i Istre, i političke stranke u Kr. Italiji i Kr. SHS. Na putu ka sporazumu bio se isprečio jedan u nepravo vrijeme i nesretno sklopljeni pakt između velikih sila — Londonski ugovor — čiji su se tragovi još dugo osjećali.[5] Sklopljen između imperijalističkih sila i u njihovom interesu on nije nikada mogao postati pravičan u međusobnim odnosima naroda Italije i naroda Jugoslavije. Možda bi put sporazuma bio lakši da nije bilo tog »testamenta« evropskih velesila iz 1915. godine.

No, da bismo mogli razumjeti pregrupiranje političkih stranaka u Istri nakon 1918. i njihove međusobne odnose kao i odnose prema drugim političkim strankama u Italiji u razdoblju od 1918—1923, a dakako i poslije toga, moramo se bar u općim crtama upoznati s okvirima i osnovnim protivrječnostima talijanskog društvenog sistema i uloge političkih stranaka u nekim bitnim problemima talijanskog društva.

Talijanski historičari su u analizi i kritici ekonomskog i društveno-političkog života Italije u prva dva decenija XX st. utvrdili veliku podvojenost talijanskog društva na snage koje su nastojale raznim sredstvima i metodama da održe postojeći društveni i državni poredak i na one

---

[4] Talijanske građanske stranke u Istri traže rješenje u sjedinjavanju sa srodnim političkim strankama u Italiji. Hrvatsko-slovenska narodna stranka se udružuje sa slovenskim građanskim strankama u Slovenskom primorju pod okriljem »Političkog društva 'Edinost'« sa sjedištem u Trstu. Jugoslavenska socijaldemokratska stranka i Talijanska socijaldemokratska stranka traže izlaz također u udruživanju proletarijata na klasnoj osnovi bez obzira na nacionalnu pripadnost. Dakako da su u to doba bili još veoma jaki utjecaji nacionalnih pokreta na društveni razvitak, pa su se oni osjećali i među radnicima s različitim intenzitetom u svih narodnosti.

[5] Londonski ugovor je ušao u gotovo svu evropsku historiografiju kao jedan od međunarodnih ugovora sui generis koji dopušta različita tumačenja u međunarodnom javnom pravu i izaziva sporna mišljenja u pravnoj i općoj povijesti suvremene Evrope. Ovdje navodimo dva djela koja su potpuno posvećena problematici Londonskog ugovora: Mario Toscano, Il Patto di Londra, Bolonja, 1934, i Milan Marjanović, Londonski ugovor iz 1915, JAZU, Zagreb, 1960.

društvene snage koje su se suprostavljale status quo-u tražeći radikalne promjene u društvenom i državnom sistemu.[6] Sličnu krizu su proživljavale i druge države evropskog kontinenta. Radilo se samo o specifičnostima jedne zemlje, o kvalitetu i kvantitetu polariziranih društvenih snaga, o stepenu zaoštrenosti sukoba između rada i kapitala.

Nosilac svih režima u Italiji sve do preuzimanja vlasti od strane Fašističke stranke bila je buržoasko-liberalna demokracija. Ali dok je od ujedinjenja Italije pa sve do početka dvadesetog stoljeća bila gotovo neometana u vladanju unutar zemlje, na prelomu devetnaestog i dvadesetog stoljeća doživljava prve udarce pod utjecajem novog raslojavanja talijanskog društva. Na pomolu dvadesetog stoljeća pored Liberalno-demokratske stranke razvila se već Socijalistička stranka, a paralelno dolazi i do osnivanja Demokršćanske stranke zasnovane na načelima papinske enciklike Rerum novarum kao konkurenta Socijalističkoj stranci. Međutim do 1918. nisu ni socijalisti ni demokršćani još predstavljali neku veću opasnost za vladavinu Liberalno-demokratske stranke. Ta se opasnost pojavila i ozbiljno ugrozila njezine pozicije tek nakon katastrofalnih posljedica rata, kada se Italija našla u velikim gospodarskim i financijskim krizama i kada je masa radnika, među njima i veliki broj onih koji su se vratili sa frontova, bila ostala bez posla. Istodobno veliki je broj seljaka ostao i dalje u kolonatskom, napoličarskom, i zakupnom odnosu prema posjednicima zemlje kao i prije rata usprkos svih obećanja vlade u toku rata, da će ih osloboditi tih tereta i da će postati vlasnici zemlje koju obrađuju. Radničke i seljačke mase su se tada orijentirale i opredjeljivale za one društveno-političke snage u zemlji koje su se u svojim programima zalagale za radikalnije promjene talijanskog društvenog sistema, a to su bile u prvom redu Socijalistička stranka, a zatim i Pučka stranka sa svojim programima o socijalnoj reformi. Liberalna buržoazija je počela slabiti, njene snage su se rasparčavale u frakcije intransigentno konzervativne i popustljivije s demokratskim programima. Gubeći tako tlo pod nogama, počela je gubiti i vjeru u sebe, ali s nadom da će raznim manjim koncesijama širokim narodnim slojevima prebroditi krizu i zadržati kormilo na vlasti. S takvim varavim nadama bila je ušla i u prve poslijeratne parlamentarne izbore u novembru 1919.[7]

Prava kriza buržoasko-kapitalističkog sistema je tek nadolazila. Ona je dostigla svoj vrhunac u razdoblju od 1920—1923, kada je bila poprimila karakteristike građanskog rata. Nagli porast Socijalističke stranke Italije na izborima bio se pretvorio u vrlo ozbiljnu opasnost za bur-

---

[6] Luigi Salvatorelli e G. Mira, Storia D'Italia nel periodo fascista, Torino, 1962., str. 16. Vidi i predgovor u djelu Paolo Alatri, L'antifascismo italiano (Riuniti, 1961). Tim pitanjima se bavi i Gaetano Salvemini u svojim historijskim radovima.

[7] Godine 1919. se parlamentarni izbori u Istri nisu održali, jer je ona tada bila još pod privremenom okupacijom talijanske vojske. Prvi put je stanovništvo Istre učestvovalo na izborima za talijanski parlamenat tek u maju 1921. tj. nakon aneksije Istre Italiji.

žoaziju svih oblika i sadržaja. Po broju parlamentarnih zastupnika bila je porasla ništa manje nego za skoro pet puta. Od 33 zastupnika god. 1900. porasla je na izborima 1913. na 51, a godine 1919. na 156 zastupnika od ukupno 508 izabranih u parlamenat. Za nju je glasalo 1,840.593 birača /tako da je i po broju glasača i po broju zastupnika bila prva stranka u talijanskom parlamentu. Ključ političke situacije u Italiji, može se reći, da je tada bio u rukama socijalista. Njihove pozicije su bile ojačale i po tome što je rasla revolucionarnost radničkih i seljačkih masa. Godine 1919. bila su u Italiji 1.663 štrajka u industriji i 208 u poljoprivredi, a u 1920. u industriji 1.881 i u poljoprivredi 189. Socijalisti su bili uspjeli zadobiti vlast u 2.162 općinske uprave i u 25 pokrajinskih uprava.[8]

Drugo mjesto po broju zastupnika u parlamentu bila je zauzela Pučka stranka (popolari) i to sa 101 zastupnikom. Ona je tada trebala odigrati ulogu tako zvane treće sile, kako su je nazivali neki politički suvremenici.

Ekstremne nacionaliste poveli su u političku borbu »Fasci di combattimento« jezgra buduće Fašističke stranke. U borbi protiv socijalista i komunista podupirali su ih veleindustrialci (Konfederacija industrijalaca), veletrgovci i veleposjednici.

Rukovodeći ljudi liberalne demokracije kao što su bili Francesco Nitti (predsjednik vlade od 23. VI 1919—15. VI 1920) i Giovanni Giolitti (po peti put predsjednik vlade od 15. VI 1920—4. VII 1921) pokušavali su naći izlaz iz te situacije tražeći suradnju desnih socijalista, ali nisu nikad napuštali borbu protiv glavnine Socijalističke stranke. Nitti je vidio jedan od svojih najvećih političkih uspjeha upravo u tome što mu je pošlo za rukom, po njegovu mišljenju, da pocijepa revolucionarne snage u Italiji 1919.[9] Ipored toga su ga u socijalističkim krugovima smatrali iskrenim demokratom. Fašisti su ga ponajviše zbog neke popustljivosti u mirovnim pregovorima s Kr. SHS i zbog njegove osude D'Annunzijeve egzaltirane nacionalističke avanture u Rijeci proglašavali čak i neprijateljem Italije. Pa ipak je Nitti još u augustu 1922, dakle dva mjeseca prije Mussolinijevog preuzimanja vlade, bio pristao na pregovore s njim i s D'Annunzijem za stvaranje jednog jedinstvenog nacionalnog pokreta i vlade. Pregovori su se vodili u tajnosti posredstvom D'Annunzijevih emisara. Za te pregovore Nitti je bio pripremio nacrt sporazuma koji se imao nakon prihvata objaviti u čitavoj talijanskoj štampi. Nitti se bio već spremio da krene na ugovoreno mjesto u Toskanu. Međutim do pregovora nije došlo sasvim slučajno, kako to sam piše, jer je D'Annunzio bio doživio tešku nesreću opasnu po život. Tu epizodu iz svog javnopolitičkog rada Nitti je u svojoj knjizi »Rivelazioni« popratio slijedećim riječima: »Da D'Annunzio nije bio pao s prozora i da je došlo do susreta

---

[8] Socijalisti su dobili na izborima 1919. 156 zastupnika i postali najjača stranka u parlamentu. L. Salvatorelli, c. d., str. 109.

[9] Francesco Nitti, Boljševizam, fašizam i demokratija, Beograd, 1927, str. 55 (prijevod).

između njega, Mussolinija i mene, možda bi historija suvremene Italije bila krenula drugim putom«.[10] Nitti je morao doživjeti fašistički napad i devastaciju vlastite kuće u Rimu (29. nov. 1923), da bi se konačno morao uvjeriti, da s fašistima nije moguća nikakva suradnja. Kasnije u pismu Viktoru Emanuelu III iz emigracije iz Švicarske (5. marta 1925) obara se na fašizam i fašistička nasilja te apelira na kralja da oslobodi zemlju od fašističkih zlodjela. On to čini kao »monarhista«, ali monarhista koji želi široku demokraciju s nužnim reformama.[11]

Giolitti, koji je još u svojim prvim vladama prije prvog svjetskog rata tolerirao radničke štrajkove i njih smatrao korisnim instrumentom u reguliranju radničkih nadnica, podržavao je u poslijeratnom razdoblju fašizam u borbi protiv revolucionarnog socijalističkog pokreta. Držao ih je manje opasnim protivnicima, vjerujući da će se u parlamentu »normalizirati«, pa čak da će biti »apsorbirani« po liberalima.[12] On je na tom putu pošao još i dalje. Omogućio je fašistima da se u borbi protiv socijalizma naoružaju oružjem iz vojnih skladišta. Strah od boljševizacije Italije je panično djelovao na sve buržoaske krugove, na vladu, na dvor, vrhovnu vojnu komandu, a iznad svega na vlasnike velike industrije, krupnog trgovačkog kapitala i na veleposjednike. Logična posljedica tako zaoštrenih odnosa između rada i kapitala u poslijeratnom ekonomskom i društvenom razvitku Italije bila je koncentracija konzervativnih snaga na čelu s kraljevskim dvorom.

U sukobima samo od aprila 1919.—aprila 1920. bilo je poginulo na strani socijalista 145 osoba, a ranjeno 444. U maju 1920. bile su se ponovno razbuktale političke borbe i tom su prilikom pale nove žrtve po mnogim mjestima od Torina i Kalabrije do Pule u Istri.[13] U tim danima građanske guerile bila je postala svakodnevnom parola »fare come in Russia«. Kada su septembra 1920. radnici zauzeli velike tvornice u Torinu, činilo se, da su socijalističke snage na domaku svoje pobjede. Analizirajući suvremeno stanje političkog društva u Italiji, Antonio Gramsci je tada pisao u »L'Ordine Nuovo«, da se političke snage talijanskog kapitalizma nastoje sve više identificirati s visokom vojnom hijerarhijom, policijom, avanturistima niklim nakon primirja, aspirantima na položaj talijanskog Kornilova i Bonaparta te da se ne mogu više održati na vlasti nego samo pomoću pokušaja da nametnu naciji gvozdenu nacionalističku diktaturu.[14] Dvije godine kasnije ta su se njegova predviđanja obistinila.

U analizi klasnog kapitalističkog društva u Italiji talijanski su znanstveni radnici, među njima i historičari, nastojali utvrditi gradaciju klasnih interesa unutar samih klasa koja je utjecala na cjepkanje građanskih i socijalističkih stranaka. Radi se o razvijenosti i raznolikosti proizvodnih sredstava i proizvodnih odnosa, o raznolikosti i stepenu razvitka

[10] F. Niti, Rivelazioni, Napulj, 1948, str. 347.
[11] Ibid., str. 581.
[12] L. Salvatorelli, c. d., str. 230, 237.
[13] Ibid., str. 130.
[14] Trenta anni di vita e lotte del PCI, Rinascita, str. 43.

kulture i političke svijesti jedne društvene klase u cjelini i njenih sastavnih dijelova posebno. Taj društveno-historijski fenomen možemo pratiti s prilično točnim mjerilima upravo u poslijeratnom talijanskom društvu.

Italija je tada spadala u red slabije industrijski razvijenih zemalja. Gotovo sva njena industrija je bila koncentrirana u nekoliko većih gradova sjeverno-talijanskih pokrajina. Pretežni dio talijanske privrede je još uvijek sačinjavala poljoprivreda, a ni ona nije mogla zadovoljiti sve domaće potrebe.[15] Vladajuća buržoaska klasa bila je sastavljena od stare konzervativne agrarne buržoazije, starije industrijske buržoazije i nove nastale za vrijeme rata koristeći se ratnom konjukturom.

Veoma težak ekonomski položaj zahvatio je sve društvene slojeve, ali je po logici kapitalističkog društva najviše pogađao neposrednog proizvođača. Težinu gospodarskog i financijskog položaja dovoljno će nam pokazati samo nekoliko podataka iz financijske politike. Na početku 1919. godine bilo je u cirkulaciji 11 milijardi i 750 milijuna lira, sredinom godine taj se broj povećao na 12 milijardi i 281 milijun, a pod kraj decembra iste godine dostigao je čak 16 milijardi i 281 milijun lira. Dok je na početku 1919. jedna lira imala vrijednost u zlatu od 81 centezima, na kraju godine njena je vrijednost pala na svega 37 centezima u zlatu.[16] Zbog tako nestabilne privrede niska radnička nadnica i cijene srozavale su standard proletarijata ispod minimuma egzistencije.

Ističući materijalne interese na prvom mjestu ne mislimo eliminirati subjektivne elemente ideološke naravi, koji su izrasli i formirali se na materijalnoj osnovi i katkada bitno utjecali na usmjeravanje političke aktivnosti jedne društvene kategorije u sastavu buržoaske ili proleterske klase. U tom pogledu je zanimljiva pojava talijanskog nacionalizma koji je u toku prvog svjetskog rata i neposredno po njegovu završetku bujao, dobivao nove sadržaje i formirao svoj program u okvirima buržoaske klase. Treba ovdje napomenuti da taj nacionalizam nema veze s talijanskim patriotizmom i pokretom za ujedinjenje Italije u doba »Risorgimenta«. Prema nekim talijanskim historičarima talijanski nacionalizam je kao »politička ideologija« nastao poslije talijanskog poraza kod Adue (1896), a začetnik te nacionalističke ideologije bio je Enrico Corradini. Corradini je bio jedan od osnivača lista »L'Idea Nazionale« (1911). Po njegovu mišljenju postojao je samo jedan način da netko može postati nacionalista, a to je usvajanje imperijalističkog programa i rata kao sredstva za postizavanje cilja (»Si può essere nazionalisti soltanto ad un modo: imperialisticamente. L'instrumento? quella che sempre fu: la guerra.«).[17] Tako formuliran nacionalizam po svom programu i sadržaju postao je »antiliberalistički, antidemokratski i antisocijali-

---

[15] Neposredno poslije rata u strane zemlje ponajviše u Francusku i Njemačku otišlo je iz Italije oko 800.000 radnika.

[16] L. Salvatorelli, c. d., str. 38.

[17] P. Alatri, Le origini del fascismo, Riuniti, 1956., str. 18.

stički«.[18] Fašistička stranka je poslije rata u cjelosti prihvatila taj program i primjenila u političkoj praksi.

Kako je talijanska buržoazija u cjelini bila sastavljena od različitih društvenih kategorija s vrlo raznolikom materijalnom osnovom i potencijalnom moći, nisu uvijek i u potpunosti bili identični interesi tih kategorija. O tome, kako je određena društvena kategorija buržoaske vladajuće klase mislila i smatrala najbolje zaštititi svoje interese, ogledale su se i razlike koje su nastupile u njezinim stranačkim redovima. U unutrašnjoj politici se to odražavalo na pitanjima socijalnih reformi. Neki su držali (demokrate) da će najlakše suzbiti borbenost socijalizma, ako se najnužnijim koncesijama udovolji bar donekle zahtjevima radnika i seljaka bezemljaša. Nasuprot tome konzervativci su bili za održanje postojećeg poretka pod svaku cijenu. U razilaženju oko tih pitanja u jeku najoštrijeg sukoba između buržoazije i proletarijata (1918—1923) liberalna demokracija se raspala na frakcije čistih liberala, liberalnih demokrata, socijalnih demokrata i druge. Razilaženja su nastala i u Pučkoj stranci (popolari). U njoj se formiralo desno i lijevo krilo pored centruma.[19] Od kongresa do kongresa napuštala je svoj prvi program sa socijalnim reformama i sve jače zaoštravala oštricu protiv socijalizma. Republikanska stranka je bila izgubila svaki utjecaj. Na izborima 1921. bila je dobila svega 7 zastupnika.

Nesporazumi i neslaganja među građanskim strankama i unutar njih javljali su se i u međunarodnim pitanjima vanjske politike Italije. Početak prvog svjetskog rata se npr. očitovao u talijanskoj službenoj politici ali i u široj talijanskoj javnosti u podjeli javnog mišljenja na neutraliste i interventiste u ratu. Iste struje pa čak i iste ličnosti mijenjale su svoje stavove u veoma kratkim rokovima. No ovdje moramo napomenuti da su se te pojave ispoljile u građanskim i u socijalističkim redovima.

Socijalistički pokret je vodila Socijalistička stranka Italije. Do prvog svjetskog rata je sačuvala jedinstvo. U opredjeljivanju za neutralnost i intervenciju u ratu bila je izvršena prva diferencijacija u stranci koja je bila vezana za sam program stranke. Reformizam i maksimalizam u programu bio je već počeo utjecati na formiranje dviju struja. Iz stranke je bio isključen kao reformista Bissolati, izašao je iz stranke I. Bonomi, a Mussolini koji se kao maksimalista istaknuo u napadajima na Bissolatia bio je (1915) također isključen iz stranke. Ali ni poslije toga Socijalistička stranka nije dugo ostala jedinstvena. Iako je na prvim izborima (1919) postigla nezapamćeni uspjeh, u njenim redovima je ponovno iskrslo podvajanje i to na tri struje: na reformiste, maksimaliste (unitarce) i komuniste. Formalno jedinstvo zadržano je do kongresa u Livornu (januara 1921) na kojem su se izdvojili komunisti i osnovali Komunističku stranku Italije. Reformisti i maksimalisti (unitarci) su produžili suradnju u jednoj stranci još nešto više od godinu i po dana.

[18] Ibid., str. 31.

[19] L. Salvatorelli, c. d., str. 195.

Na kongresu u Rimu održanom u oktobru 1922. maksimalisti su većinom glasova isključili iz stranke pristaše reformista i prihvatili program treće internacionale.[20] Talijanski proletarijat bio je tada organizaciono podijeljen u tri političke stranke koje su u ovom ili onom obliku ispovijedale marksističku ideologiju.

Takvi su u najkrupnijim crtama bili okviri talijanskog društvenog sistema i talijanskog javno-političkog života u kojem su morale tražiti svoje mjesto građanske i socijalističke stranke u Istri od vremena talijanske vojne okupacije nov. 1918. i poslije Rappala (1920), kada je Istra bila anektirana Italiji.

Bez poznavanja tih nekih najosnovnijih karakteristika talijanskih političkih stranaka i talijanskog javnog mišljenja nije moguće do kraja razjasniti ni historijska zbivanja u Istri uoči prvog svjetskog rata i neposredno pred slom Austro-Ugarske kao ni nakon toga. To se naravno tiče i poznavanja historijskog razvitka političkih stranaka u Hrvatskoj i Sloveniji pod austrougarskom vlašću, a osobito u času stvaranja Države Slovenaca, Hrvata i Srba prije ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom u zajedničku državu Srba, Hrvata i Slovenaca. Međutim, kako su ta pitanja u našoj historijskoj nauci u znatnoj mjeri istražena i nama poznatija prijeći ćemo na izlaganje onih historijskih događaja koji su bili najbliže povezani s djelovanjem političkih stranaka u Istri.

II

Vodeće političke stranke u Istri do prvog svjetskog rata bile su Talijanska liberalna stranka i Hrvatsko-slovenska narodna stranka. Talijanska liberalna stranka zadržala je premoć u Istarskom saboru sve do kraja njegova rada. Tu je svoju premoć zadržala zbog toga što je talijanska buržoazija s veleposjedom imala naročiti privilegij u izbornom sistemu. Taj privilegij je uživala i u izbornoj borbi za zastupstvo u Carevinskom vijeću u Beču do 1907. Uvođenjem općeg, jednakog, izravnog i tajnog prava glasa u izbornoj reformi za bečki parlament (1907) položaj tih dviju stranaka se temeljito mijenja. Hrvatsko-slovenska narodna stranka je na izborima iznijela veliku pobjedu tako da je dobila dva puta više glasova nego Talijanska liberalna stranka.[21] I ne samo to, Hrvatsko-slovenska narodna stranka je imala znatno više glasova nego Talijanska liberalna stranka i Talijanska kršćansko-socijalna stranka zajedno, a to je bio po prilici i odraz etničkog sastava stanovništva u Istri. Bilo je to veoma oštro upozorenje Talijanskoj liberalnoj stranci da bi u slučaju analogne izborne reforme i za Istarski sabor doživjela potpuni poraz i da bi bila morala sići s vlasti u saboru i u Pokrajinskom odboru sabora. Zbog toga se i tako uporno borila protiv priznavanja općeg, neposrednog, jednakog i tajnog prava glasa za biranje zastupnika u Istarski sabor. Na vlasti se ne bi bila mogla održati ni u slučaju da se udru-

[20] Franco Catalano, Storia dei partiti politici italiani, Torino 1968, str. 302.
[21] D. Šepić, Nacionalna borba u Istri, c. dj., str. 419.

žila s Talijanskom kršćansko-socijalnom strankom s kojom se inače razilazila u pitanjima iredentističkog programa. Talijanska kršćansko-socijalna stranka bila je orjentirana proaustrijski. Četvrta građanska stranka, ako se strankom može nazvati, bila je Njemačka pučka stranka koja je pokušala izaći na izbore za Carevinsko vijeće (1907). Međutim imala je tako mali uspjeh da je nije vrijedno ni spominjati. Dobila je svega 35 glasova.

Tako radikalno izmijenjen odnos snaga građanskih stranaka u Istri u korist Hrvatsko-slovenske narodne stranke bio je prisilio talijansku buržoaziju da prihvati pregovore za tako zvani narodni sporazum u Istri. Dok je do izbora 1907. odbijala sve prijedloge iznesene od strane predstavnika Hrvatsko-slovenske stranke za ravnopravne odnose Hrvata, Slovenaca i Talijana u saboru, općinskim vijećima, u školstvu i drugim institucijama, nakon tako očitog neuspjeha na izborima nije više mogla ostati na starim pozicijama.[22] U povedenim pregovorima između obiju stranaka uz razne intervencije i posredovanje predstavnika vlade u Beču (vladi je uvijek dobro dolazila uloga arbitra u međunacionalnim sukobima u državi) konačno je bio stvoren kompromis i za djelomičnu demokratizaciju izbornog zakona za biranje zastupnika u Istarski sabor. Tako je Hrvatsko-slovenska stranka na slijedećim izborima povećala broj svojih zastupnika na 18 (1908). Talijanska liberalna stranka dobila je 24 (1908), a 23 zastupnika na zadnjim izborima (1914).[23]

Izmirenje tih dviju vodećih građanskih stranaka bilo je samo prividno. Izuzevši kompromis postignut o djelomičnoj reformi izbornog reda za sabor gotovo ni u jednom drugom pitanju oko priznavanja ravnopravnosti Hrvatima i Slovencima nije moglo doći do sporazuma. Uoči rata (1913) je i to prividno izmirenje među građanskim strankama bilo sasvim prekinuto.

Proces međunacionalne suradnje u socijalističkim redovima je krenuo drugim tokovima. U vrijeme, kad su građanske stranke bezuspješno pokušavale naći osnovu za sporazum, suradnja talijanskih, hrvatskih i slovenskih socijalista je postajala svakim danom svestranija i sveobuhvatnija. Talijanska socijaldemokratska stranka u Istri i pokrajinska organizacija Jugoslavenske socijaldemokratske stranke za Istru sporazumijevale su se u svim važnijim političkim akcijama. U vrijeme izbornih borbi su nastupale tako da su hrvatski i slovenski socijalisti, tamo gdje je bio kandidiran kandidat Talijanske socijaldemokratske stranke, glasali za tog kandidata kao i obratno, tamo gdje je kandidiran predstavnik Jugoslavenske socijaldemokratske stranke glasali su za njega i talijanski socijalisti.[24]

---

[22] Izbori su održani 14. V 1907. U septembru iste godine započela je rad komisija sastavljena od talijanskih i hrvatskih zastupnika za izbornu reformu Istarskog sabora. Vidi V. Bratulić, Zapisnici sjednica Hrvatsko-slovenskog kluba, c. dj., Vjesnik HAR XIV, str. 353.

[23] V. Bratulić, Političke stranke, c. dj., str. 330.

[24] Vjekoslav Bratulić, Odjeci oktobarske revolucije u Istri, JZ II, Rijeka, 1957, str. 11.

III

Pregrupiranje političkih stranaka u Istri u razdoblju od 1918—1923. i formiranje novih stranaka imalo je u osnovi izvore u predratnim političkim strankama, ali je pored toga bio i veoma jak utjecaj političkih prilika i stranaka u Italiji i u novoj državi SHS. Na tom relativno malom prostoru i s malim brojem stanovnika djelovalo je nekoliko građanskih političkih stranaka i nekoliko stranaka sa socijalističkim programima raznih sadržaja i tendencija.

Među građanske stranke spadaju: Hrvatsko-slovenska narodna stranka (Jugoslavenska narodna stranka), Talijanska liberalna stranka (Demokratska narodna stranka), Pučka stranka (popolari) i Fašistička stranka. Od socijalističkih stranaka u Istri su nastavile svoj rad Talijanska socijaldemokratska stranka i Jugoslavenska socijaldemokratska stranka. Odmah nakon talijanske okupacije u Puli se formirala i manja skupina Stranke socijalista reformista.[25]

1. *Jugoslavenska socijaldemokratska stranka.* Stranka je za Istru bila organizirala Pokrajinski odbor sa sjedištem u Puli (1907) i uz oslabljen rad u početku rata Pokrajinski odbor je pojačao svoju djelatnost u drugoj polovici 1917. i u 1918. godini, kada je obnovljen rad stranke na području čitave Julijske krajine. U velikoj polemici unutar stranke za i protiv suradnje i učešća u radu narodnih vijeća, koja su bila osnovana inicijativom hrvatskih i slovenskih građanskih stranaka, sudjelovali su i pojedinci iz pokrajinske organizacije u Istri. Kada je većina stranke pristala da uđe u Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, opredijelili su se za suradnju u mjesnim odborima Narodnog vijeća i članovi Pokrajinskog odbora Jugoslavenske socijaldemokratske stranke za Istru. Na osnivačkoj skupštini Mjesnog odbora Narodnog vijeća SHS u Puli učestvovali su i predstavnici Jugoslavenske socijaldemokratske stranke. Predstavnici Pokrajinskog odbora (Jelčić i Brečević) su na skupštini izjavili da će se pridržavati rezolucije donesene na konferenciji jugoslavenskih socijalista u Zagrebu (6. oktobra 1918) i ujedno predložili da Mjesni odbor Narodnog vijeća SHS u Puli primi dva delegirana predstavnika Jugoslavenske socijaldemokratske stranke.[26] U Mjesnom odboru Narodnog vijeća sudjelovali su u času prevrata i neposredno nakon talijanske vojne okupacije. Svoj istup iz Mjesnog odbora Narodnog vijeća objavili su u javnosti 19. XI 1918. Odluka o tome donesena je na sjednici Pokrajinskog odbora, a obrazložena je time što je veliki broj pristaša stranke napustio Pulu. U svom proglasu su najavili da će stranka i dalje nastaviti rad pod imenom »Jugoslavenske socijalno demokratske stranke«. U proglasu pozivaju radništvo da pristupi u »Izobraževalno i potporno društvo za Pulu i okolicu«. Apeliraju na radništvo da ne poduzima ništa što bi se protivilo nalozima okupacionih vla-

[25] V. Bratulić, Međunacionalni odnosi, c. dj., str. 24.

[26] Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb, 1969, str. 172.

sti i navode da je stranka pripravna da najtješnje surađuje s talijanskim drugovima »za zaštitu zajedničkih interesa i u smislu ravnopravnosti«. Tu odluku Pokrajinskog odbora stranke potpisali su predsjednik odbora Jelčić i tajnik Leskovac.[27]

Kako je gospodarski položaj Istre postajao svakim danom teži, a osobito proletarijata i siromašnih seljaka, pred radnički pokret su se postavljali novi problemi. Razjedinjenost radničkog pokreta je još više otežavala borbu za najosnovnija prava i potrebe radnika i njihovih porodica. Trebalo je tada odlučiti da li treba nastaviti rad u odvojenim političkim strankama ili udružiti snage u zajedničkoj borbi. S vojnom okupacijom i zatvaranjem granice prema Jugoslaviji bio je prekinut normalan rad i suradnja s vodstvom stranke, pa je bila sazvana međupokrajinska konferencija stranke za Istru, Trst i Goričku pokrajinu (6. aprila 1919) na kojoj je odlučeno da se te organizacije odvoje od Jugoslavenske socijaldemokratske stranke i osnuje posebna Nezavisna socijalistička stranka Slovenaca i Hrvata Julijske krajine.[28] Za uspješan nastavak rada stranke, čini se, da ni to nije bilo pravo rješenje. Građanske stranke su i dalje zaoštravale međunacionalnu borbu i svu svoju aktivnost usredotočile na rješavanje međudržavnih granica. Talijanske građanske stranke su pored toga svoju oštricu uperile na borbu protiv socijalizma i komunizma u čemu su predvodili pristaše nove Fašističke stranke. U takvim su prilikama socijalističke stranke tražile nova rješenja u skladu s načelima internacionalne solidarnosti socijalističkog pokreta. Radi toga je vodstvo »Nezavisne socijalističke stranke Slovenaca i Hrvata Julijske krajine i Istre« ponovno sazvalo međupokrajinsku konferenciju (21. sept. 1919) u Trstu. Velikom većinom glasova bila je izglasana rezolucija o pristupanju stranke Talijanskoj socijalističkoj stranci, jer se to smatralo najboljim rješenjem za jedinstvenu borbu proletarijata Julijske krajine s talijanskim proletarijatom. Obzirom na to da granice između Italije i države SHS nisu bile rješene na mirovnoj konferenciji u rezoluciji je posebno istaknuto da ta odluka »ne prejudicira stanovište Socijaldemokratske stranke u pogledu narodnog samoopredjeljenja«[29] te da nema veze s državnim i nacionalnim pitanjem. Na konferenciji su bili izabrani delegati koji će tu odluku saopćiti Talijanskoj socijalističkoj stranci na kongresu u Bolonji sazvanom za oktobar 1919. Na kongresu stranke bili su izabrani u vodstvo i predstavnici iz Julijske krajine Giuseppe Tuntar i Ivan Regent. Time je bila osnovana Jedinstvena pokrajinska organizacija socijalističkog saveza za Julijsku krajinu sa sjedištem u Trstu. Tajničke poslove organizacije vodio je Ivan Regent. Pokrajinska organizacija bila je podijeljena na tri okružja: istarsko, tršćansko i furlansko. Raspolagala je s tri lista.[30] U

[27] Ibid.

[28] Ibid., str. 175.

[29] Ivan Regent, O socijalističnem in komunističnem gibanju v Julijski krajini in Istri, Progresivna preusmeritev političnega življenja med vojnama v Sloveniji in Trstu, Murska Sobota, 1962, str. 25.

[30] Komunistički pokret i socijalistička revolucija, c. dj., str. 176.

Puli je izlazio »Il Proletario« a u Trstu »Il Lavoratore« i od februara 1920. »Delo«. Il Proletario je štampan na talijanskom jeziku, ali je jedan od najagilnijih urednika bio Hrvat Josip Poduje.

2. *Talijanska socijaldemokratska stranka (Socijalistička stranka Italije)* obnavlja svoju djelatnost istovremeno s ostalim strankama uklapajući se u poslijeratni politički život Istre. Glavnina pristaša stranke se priklanja Socijalističkoj stranci Italije, što je bilo i razumljivo i jedino logično rješenje. Manji dio članstva se izdvaja i priključuje socijalreformistima na čelu s Antoniem Deberti u Puli. Ta je skupina napustila internacionalistički karakter socijalističkih stranaka i kasnije je, kako ćemo to još vidjeti, u predizbornoj kampanji ušla zajedno s nekim građanskim strankama u »Talijanski nacionalni blok«.[31]

Kada je u septembru 1919. Socijalističkoj stranci Italije pristupila Nezavisna socijalistička stranka Slovenaca i Hrvata, socijalistički pokret u Istri i ostalim krajevima Julijske krajine nastavlja svoju aktivnost ujedinjen bez obzira na nacionalnu pripadnost. U toku 1920. socijalistički pokret u Istri se nalazi gotovo neprekidno u sukobima s građanskim nacionalističkim strankama, a često i u neposrednim fizičkim okršajima s fašističkim naoružanim grupama. Od značajnijih događaja treba istaknuti generalni štrajk radnika u Puli od 11—26. januara. U štrajku je sudjelovalo preko 12.000 radnika.[32] Neposredni povod štrajku bili su progoni istaknutijih radničkih predstavnika zbog toga što su javno agitirali protiv raspisanog državnog zajma i zbog cenzure članaka u listu Il Proletario. S radnicima Pule solidarizirao se i proletarijat Trsta, a rukovodstvo strukovnih organizacija u Trstu je zaključilo da svi radnici tršćanskih poduzeća dadu jednu nadnicu u korist štrajkaša u Puli. U istom mjesecu (17. I) vlasti su uz pomoć karabinjera i financijske straže organizirale napad na radnike u Klubu za socijalne studije u Vodnjanu. U prostorijama Kluba je bilo oko 200 radnika. U sukobu je poginuo mladi radnik Pietro Benussi. Na jednoj i na drugoj strani bilo je pored toga više teže i lakše ranjenih.[33] Treći veći događaj u radničkom pokretu bila je prvomajska proslava u većim središtima Istre. U Puli je radništvo masovno izašlo na ulice i u velikoj povorci s crvenim zastavama, koje su nosili omladinci, krenulo k središtu grada. Vlasti su bile pokušale zabraniti održavanje proslave, ali su na uporno traženje radničkih predstavnika morale popustiti. U pripremi su bili karabinjeri i vojska. Kada su vlasti pokušale spriječiti kolonu radnika koja je krenula glavnom ulicom grada, došlo je do oružanog sukoba u kojem su poginula četiri radnika: Franjo Mrzljak, Ferdinando Sponza, Vjekoslav Slebek i Odone Schmelzer. Među sedamdesetak ranjenih bilo je i 8 vojnika i karabinjera.[34] Sprovod ubijenih radnika bio je impozantna masov-

[31] V. Bratulić, Međunacionalni odnosi, c. dj., str. 24.

[32] Vjekoslav Bratulić, Elementi revolucionarnosti u radničkom pokretu u Puli — generalni štrajk i prvomajske demonstracije, Jadranski zbornik, Rijeka, 1956, str. 271.

[33] Ibid., str. 282.

[34] Ibid., str. 284.

na i tiha manifestacija proleterske solidarnosti. U septembru fašisti su razorili zgrade i prostorije u kojima su se nalazile radničke institucije i društva. Napad je bio izvršen na Radnički dom u Puli (Camera del Lavoro), na prostorije redakcije i štampar[illegible] lista Il Proletario i na Klub za socijalne nauke.[35]

3. *Pokrajinska organizacija Komunističke stranke Italije za Julijsku krajinu.* U jesen 1920. socijalistički pokret u Italiji postaje masovniji i penje se k svom zenitu. Na redu je bilo zauzimanje tvornica i upravljanje njihovom proizvodnjom. I upravo u tim momentima izbijaju još jače na površinu tri struje u Socijalističkoj stranci: komunisti, unitarci i reformisti. Ta strujanja u stranci su se prenijela i na druge pokrajinske organizacije, pa tako i na organizacije u Julijskoj krajini. Na prvom kongresu Pokrajinskog socijalističkog saveza Slovenaca, Hrvata i Talijana održanom 26. sept. 1920. ispoljile su se razlike u gledištima gotovo u svim važnijim pitanjima stranke. Vrijedno je istaknuti da je jedinstvo u glasanju bilo postignuto samo na prijedlogu da se odmah poradi na tome da se za hrvatski proletarijat u Istri počne izdavati list na hrvatskom jeziku.[36] Do ostvarenja toga zaključka nije došlo zbog daljeg razvoja političkih prilika u Istri.

Jedinstvo u stranci je ipak bilo sačuvano međusobnim ustupcima i popustljivosti predstavnika pojedinih grupa. Na kraju kongresa je bio izabran Izvršni odbor u koji su bili izabrani Talijani, Slovenci i Hrvati. Iz Istre su bili izabrani u Izvršni odbor Josip Poduje iz Pule i Granc iz Voloskog.

Što se više približavao kongres Socijalističke stranke Italije sazvan za januar 1921. u Livornu, polemike u stranci i stranačkim listovima su postajale oštrije. Sve tri struje u stranci su objavile svoje programe i na toj osnovi su se vodile rasprave sve do kongresa. Za istarsko, tršćansko i goričko područje polemike su se vodile u glavnim listovima: Il Lavoratore i Delo.

Kongresu u Livornu su prisustvovali i opunomoćeni delegati iz Istre. Većina delegata iz Julijske krajine izjasnila se na kongresu za program komunista. Prema podacima za komuniste su se bile opredijelile gotovo sve organizacije u kojima su većinu članova činili Hrvati i Slovenci. Pristalice komunističkog programa su napustili kongres stranke i osnovali Komunističku stranku Italije. Kako je na samom kongresu bio postignut sporazum između navedenih triju struja u stranci, da će uredništvo listova u pokrajinama pripasti onoj grupi koja je u toj pokrajini dobila većinu glasova na kongresu, pripala su uredništva listova Il Lavoratore i Delo Komunističkoj stranci. No dok je Delo bilo i inače već u rukama komunista, uredništvo Il Lavoratore morali su komunisti silom zauzeti u sukobu sa starim urednicima.[37]

---

[35] Vjekoslav Bratulić, 23. septembar 1920, u Puli — napad na radničke ustanove, Riječka revija, VI, 5—6, 1957., str. 183.

[36] Vjekoslav Bratulić, Osnivanje Pokrajinske organizacije Komunističke stranke za Julijsku krajinu 1921, Istarski mozaik 4—5, Pula, 1964, str. 277.

[37] Ibid., str. 282.

Pokrajinska organizacija Komunističke stranke za Julijsku krajinu održavala je svoje kongrese na kojima se raspravljalo o svim važnijim problemima lokalnog i općeg značenja za radnički pokret i stranku. Do godine 1923. održana su dva kongresa i to u aprilu 1921. i u februaru 1922. U Izvršni odbor stranke birali su se predstavnici Talijana, Slovenaca i Hrvata. Osnivanje lokalnih organizacija Komunističke stranke u većim i manjim središtima radnika u Istri bilo je popraćeno fašističkim napadajima na istaknutije članove, a policijske vlasti su dobivale instrukcije od viših vlasti da povećaju kontrolu nad radom organizacija. Rad su razvile i omladinske organizacije. U januaru 1922. godine održan je i kongres komunističkih omladinskih sekcija Julijske krajine.[38]

U tom razdoblju svakako posebno mjesto pripada revolucionarnoj akciji rudara raških ugljenokopa i pobuni seljaka na Proštini u južnoj Istri.

4. *Hrvatsko-slovenska narodna stranka (»Jugoslavenska narodna stranka«).* Rukovodstvo stranke je sredinom rata bilo veoma aktivno. Njeni predstavnici u bečkom parlamentu V. Spinčić i M. Laginja zalažu se za ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba. Oni učestvuju i kao potpisnici »Majske deklaracije« u maju 1917. u parlamentu te podržavaju veze s Jugoslavenskim odborom u emigraciji. Članovi Jugoslavenskog odbora bili su i istaknutiji javni radnici iz Istre dr. Dinko Trinajstić, dr. Ante Mandić i književnik Milan Marjanović. Surađuju s političkim radnicima u sjevernoj Hrvatskoj i Sloveniji. Jedan od najjačih političkih radnika u Jugoslavenskom odboru bio je i Frano Supilo koji je u emigraciju otišao iz Rijeke u samom početku rata, a iz Slovenskog primorja kao predstavnik Slovenaca učestvovao je u odboru dr. Gustav Gregorin.

Kad su građanske stranke, nastavljajući zamišljenu politiku ujedinjavanja jugoslavenskih naroda u Austro-Ugarskoj, dale inicijativu za osnivanje Narodnih vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba među njima su se našli i predstavnici Hrvatsko-slovenske narodne stranke iz Istre. Inicijativni odbor Narodnog vijeća u Zagrebu pozvao je na suradnju »Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri« sa sjedištem u Pazinu pismom od 22. VII 1918,[39] dakle u samom početku formiranja Narodnog vijeća. U pozivu je bio određen i broj delegata koje treba društvo uputiti u Zagreb, kao predstavnike istarskih Hrvata, radi učešća u osnivanju Narodnog vijeća. Uporedo s tim podržavali su veze i surađivali sa Slovencima u osnivanju Narodnog sveta u Ljubljani kao predstavnici istarskih Slovenaca. U Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba bilo je organizirano povjereništvo za Istru kojim je rukovodio Matko Laginja. Slično je

---

[38] Ibid., str. 283. Treba dodati još da je u Puli radila aktivno i posebna ženska organizacija pod imenom »Rosa Luksemburg«. Predsjednica organizacije bila je Palmira Albaneze (M. R a d m a n o v i ć, Život i vrijeme, Istarski mozaik, Pula 1965., str. 162).

[39] Arhiv Narodnog Vijeća SHS, Arhiv Hrvatske u Zagrebu.

[40] Tijesna suradnja istarskih političkih predstavnika sa Slovencima datira još iz XIX st. (V. B r a t u l i ć, Hrvatski zastupnici, JZ, sv. III).

postupio i Narodni svet u Ljubljani (osnovan 16—17 augusta 1918) osnivajući poseban pokrajinski odsjek za Trst, Istru i Goričku.[40]

Prema uputstvima Narodnog vijeća SHS iz Zagreba pristupilo se osnivanju mjesnih odbora Narodnog vijeća. U Istri je bilo nekoliko središta odakle su potjecale inicijative za osnivanje mjesnih odbora. Za srednji dio Istre bio je Pazin sjedište »Političkog društva za Hrvate i Slovence u Istri«, za južni Pula i za sjeveroistočni dio Volosko—Opatija. Inicijative su se prenosile i na otoke Cres, Lošinj i Krk. Slovenski dio Istre bio je organizaciono vezan na Krajevni narodni svet u Trstu koji je objedinjavao svu tršćansku okolicu.[41]

U mjesnim odborima Narodnog vijeća SHS u Istri glavnu riječ su imali predstavnici Hrvatsko-slovenske narodne stranke. Jedino su u Mjesnom odboru Narodnog vijeća u Puli, kako smo to već spomenuli, učestvovali službeno i predstavnici Jugoslavenske socijaldemokratske stranke. Zadatak mjesnih odbora kao organa NV SHS u Zagrebu je bio da održavaju red na svom području, da izvještavaju Narodno vijeće o svim važnijim događajima i da se brinu za snabdjevanje pučanstva. Via facti oni su bili započeli prvu organizaciju narodne vlasti na području Istre, izuzevši gradova uz zapadnu obalu.

U Puli je Mjesni odbor NV uoči talijanske vojne okupacije bio postigao sporazum s predstavnicima talijanskih građanskih stranaka za organizaciju gradske uprave. Prema sporazumu za predsjednika grada bio je određen predstavnik Talijana, a za podpredsjednika predstavnik Hrvata.[42] Predstavnici Narodnog vijeća u Puli, kako su ga u narodu kraće nazivali, preuzeli su bili od austrijskih upravljača civilnu i vojnu vlast u gradu. Talijansku vojsku su dočekali kao savezničku.[43] Slično tome su postupali i mjesni odbori u drugim mjestima.

Talijanska vojska je imala određen zadatak da u zaposjednutim krajevima održava status quo, dok se na mirovnoj konferenciji ne utvrde granice između Italije i Jugoslavije. Međutim okupacione vlasti su za nepunih mjesec dana raspustile mjesne odbore narodnih vijeća i imenovale općinska vijeća u nekim mjestima kao na pr. u Puli bez ijednog predstavnika Hrvata. Takvi postupci su naravno još više izazivali otpor od strane hrvatskog i slovenskog stanovništva u cjelini bez obzira na stranačku pripadnost. Slijedile su dalje internacije i zatvaranje javnih kulturnih i političkih radnika, zatvaranje hrvatskih srednji škola i drugih institucija.

Na glavnoj skupštini Političkog društva »Edinost« održanoj 3. augusta 1919. donijeta je odluka da se obustavlja rad svih hrvatskih i slovenskih građanskih stranaka na zaposjednutom području te da se politička djelatnost ujedini pod zajedničkim novim vodstvom Političkog

---

[41] U Krajevnem Narodnem Svetu učestvovali su Slovenci i Hrvati. Neko vrijeme je tajničke poslove obavljao Hrvat dr. Fran Brnčić.

[42] Mirko V r a t o v i ć , Petnaest prevratnih dana u Puli, »Edinost«, jubilarni broj od 17. I 1926.

[43] Ibid.

društva »Edinost« u koji su bili ušli predstavnici iz Istre, Tršćanske i Goričko-gradiške pokrajine. U Središnjem odboru društva bila su osnovana dva odsjeka jedan za Istru i drugi za Goričku pokrajinu. Program ujedinjenih građanskih političkih stranaka imao je kompromisni značaj i služio je u praktične političke svrhe. Stranke nisu bile time napustile svoje ranije programe ideološko-političkog karaktera. Svrha te koncentracije stranaka bila je da Središnji odbor zastupa interese hrvatskog i slovenskog naroda pred lokalnim pokrajinskim vlastima, pred vladom u Rimu, da ulaže proteste protiv progona Hrvata i Slovenaca, da intervenira kod vlasti za otvaranje kulturnih, prosvjetnih i privrednih institucija itd.

Vodstvo udruženih stranaka je bilo zauzelo stajalište da se ni jedna stranka ne može priključiti bilo kojoj talijanskoj stranci pa makar bile i srodne po nazorima na društveno politička kretanja.[44] Svako takvo paktiranje su smatrali štetnim za narodne interese i očuvanje hrvatske i slovenske narodne individualnosti. Iz tih razloga vodstvo udruženih stranaka nije odobravalo pristupanje hrvatskih i slovenskih socijaldemokrata Socijalističkoj stranci Italije. To se smatralo štetnim u prvom redu zbog toga, što su se time, po njihovu mišljenju, otvorila vrata denacionalizaciji Hrvata i Slovenaca i ujedno učinila loša usluga jugoslavenskim predstavnicima na mirovnoj konferenciji.[45]

Na sjednici odbora Političkog društva »Edinost« (10. VI 1920) u raspravi o daljem radu udruženih stranaka svećenik Ivan Rejc izložio je u ime kršćanskih socijalista program na kojem bi trebalo raditi, ako se želi ići u korak s vremenom. Suština njihovog programa je u tome da se ne smije prepustiti socijalistima monopol u borbi protiv kapitalizma. Rejc i njegovi sumišljenici su podržavali zahtjeve za autonomijom pokrajine, ali takve autonomije, koja će istodobno sadržavati »nacionalizaciju seljačkog staleža, njegove zemlje i gospodarskog dohotka, zatim nacionalizaciju obrtnog, trgovačkog, radničkog i drugih staleža s njihovim gospodarskim dobrima«.[46] Što se tiče radničke klase, konstatira da se radništvo otuđilo i na društvu je poseban zadatak da se poučno djeluje na radnike, kako bi im se pripremio put za uspješnu organizaciju u narodnim redovima. Časopisi bi se morali uređivati na takav način da se u njima objavljuju dobro pripremljeni informativni članci kojima bi se davala inicijativa na gospodarskom, socijalnom i kulturnom polju. U programu se navodi između ostaloga, da se »ne smije puzati pred komunizmom, nego mu se ima suprostaviti umno«.[47] Predložio je da u uredništvo lista uđe jedan od njihovih sumišljenika.

---

[44] To stajalište su zastupali i kasnije kao predstavnici »Jugoslavenske narodne stranke« u rimskom parlamentu.

[45] Iz razgovora vođenih s dr. Karelom Podgornikom narodnim zastupnikom. Vidi i polemiku u »Edinosti« za vrijeme izborne borbe u narednom tekstu.

[46] Zbirka dr. Uliksa Stangera, SI, JAZU, sv. 2. Program je bio dostavljen članovima Odbora Političkog društva »Edinost«.

[47] Ibid.

Tih dana su bila započela nova divljanja fašističkih grupa protiv hrvatskih i slovenskih institucija i ljudi, što je još više zbližavalo rad udruženih stranaka. To je ubrzalo sporazum o osnovnim pitanjima kršćansko-socijalnog programa. Prihvaćen je bio prijedlog da u uredništvo uđe predstavnik kršćanskih socijala i da se stranice lista »Edinost« stave na raspolaganje njima za objavljivanje programa kako ga je bio izložio Ivan Rejc. Nakon toga su Rejc i Virgil Ščck otputovali u Ljubljanu da zamole dr. Engelberta Besednjaka da se vrati u rodni kraj i da uđe u uredništvo lista. Ščck i dr. Biteznik su u januaru 1921. u »Edinosti« objavili razrađeni program kršćanskih socijala. Ščck je obradio teoretske postavke programa, a dr. Biteznik njihovu primjenu na području gospodarstva.[48]

Na parlamentarnim izborima u maju 1921. udružene hrvatske i slovenske građanske stranke nastupile su pod imenom »Jugoslavenska narodna stranka«.

5. *Talijanska liberalna stranka.* Nakon objave rata Italije Austro-Ugarskoj rad Talijanske liberalne stranke bio je sasvim paraliziran. Budući da je stranka zastupala iredentistički program, to je bilo i logično da će vlasti progoniti njene istaknutije pristalice. Radi toga se rukovodstvo stranke raspršilo. Neki su od njih emigrirali u Italiju, dok su drugi bili internirani u unutrašnjosti države. Osim toga južni dio Istre je bio raseljen zbog ratne opasnosti pa je i jedan veći dio talijanskog građanstva Pule i drugih mjesta morao napustiti svoje kuće. Stranka nije formalno organizaciono obnovila svoj rad ni poslije talijanske vojne okupacije u novembru 1918. Tek slijedeće godine počinju se okupljati manje grupe pristaša stranke s namjerom da se organiziraju i razviju svoju djelatnost u novim za stranku još povoljnijim uvjetima nego za Austrije.[49] Pa ipak su umjesto Tal. liberalne stranke sve više uzimale maha, iako neznatne u početku, organizacije Fašističke stranke.

Pod kraj 1920. odmah iza donošenja Zakona za provođenje izbora u anektiranim pokrajinama bio je osnovan Inicijativni odbor od predstavnika Talijanske liberalne stranke i Reformističke socijalističke stranke koju je vodio De Berti, urednik lista »L'Azione«.[50] Bili su to pokretači udruživanja bivših talijanskih građanskih stranaka u Istri u talijanski nacionalni blok. Na tu su misao vjerojatno bili potaknuti ponajviše time što su se hrvatske i slovenske građanske stranke već bile udružile, a pored toga su ljudi iz Talijanske liberalne stranke morali povući i određene zaključke iz poraza što su ga bili doživjeli na izborima za austrijski parlamenat 1907. Kako i tada tako im je i sada prijetila opasnost da

---

[48] Engelbert Besednjak, Buditelju in voditelju naroda. Besednjak je u nastavcima objavio svoja sjećanja na Virgila Ščeka u tršćanskom Novom Listu od 1958—1960. Besednjak mu je bio i urednik. Svoja sjećanja je dopunio opsežnom faktografijom iz »Pučkog Prijatelja« i »Edinosti« od 1920. dalje.

[49] V. Bratulić, Izbor dokumenata, c. dj., str. 247.

[50] Antonio De Berti se zalagao otvoreno i javno za anektiranje Istre Italiji. Za vrijeme generalnog štrajka radnika u Puli njegova stranka je odigrala ulogu štrajkolomaca.

će udružene hrvatske i slovenske snage odnijeti pobjedu na prvim izborima u Istri pod talijanskom vlašću, a to bi bilo značilo i za svjetsku javnost demantiranje tvrdnji o talijanstvu Istre. Članovi Inicijativnog odbora su taj motiv osnivanja bloka objavili i u štampanom programu Talijanskog nacionalnog bloka od 10. XII 1920. U njemu se upravo ističe plebiscitarni karakter parlamentarnih izbora. Program su potpisali: Ing. Manzin, De Berti, Vatta, Premuda i Rapicavolli.[51]

Međutim grupa oko Inicijativnog odbora nije uspjela zadržati vodstvo bloka. Na sastanku sazvanom mjesec dana prije izbora (13. IV 1921) na kojem su prisustvovali delegati iz raznih istarskih mjesta i iz Trsta, glavni akteri bili su predstavnici Fašističke stranke. Sastanku je prisustvovao i Francesco Giunta vođa tršćanskih fašista. Otvorio ga je A. L. Premuda i izložio program Talijanskog nacionalnog bloka istaknuvši da je svrha bloka »ujedinjavanje zdravih snaga« u političkoj borbi protiv neprijatelja Italije. Odbor je sve poduzimao da zadrži vodstvo bloka, pa je u tu svrhu predložio da u blok uđu pored stranaka i nacionalna društva. Giunta se u ime Fašističke stranke protivio tom prijedlogu i tražio da u blok uđu samo organizirane političke stranke, a predstavnici nacionalnih društava da mogu surađivati i imati samo savjetodavno pravo glasa. De Berti i »nacionalni demokrate« su se priklonili prijedlogu Fašističke stranke tako da su fašisti dobili premoć i u izboru Direktorija u koji je ušlo po šest predstavnika svake stranke. Za predsjednika Direktorija bio je izabran Luigi Bilucaglia, predstavnik Fašističke stranke. Tada još nije bila donijeta odluka o kandidatskoj listi za izbore, jer su očekivali da će u blok ući i pristaše Talijanske pučke stranke (popolari). U novo objavljenom programu politička borba je precizirana na borbu protiv komunizma i protiv »Slavena« u Istri.[52]

Civilni komesar u Puli je o svim akcijama Talijanskog nacionalnog bloka redovito izvještavao Generalni civilni komesarijat u Trstu i Centralni ured za nove pokrajine u Rimu. Francesco Salata, predsjednik Centralnog ureda i A. Mosconi, generalni civilni komesar za Julijsku krajinu pokušavali su poduzimati sve da bi sklonuli don Sturza, da preporuči svojim pristašama, da uđu u Blok. Francesco Salata je čak brzojavno obavijestio civilnog komesara u Puli da mu je don Sturzo obećao, da će istoga dana uputiti »precizne instrukcije« vodstvu istarskih »popolara«, a Mosconi je brzojavio komesaru da je centralno vodstvo stranke sklono da učestvuje u bloku na listi s jednim kandidatom.[53] U zadnji čas pred izbore vodstvo Pučke stranke (popolari) se ipak nije bilo priključilo bloku.

6. *Pokrajinska organizacija Fašističke stranke.* Prve grupe fašističkih simpatizera u Istri javljaju se u Puli u sportskoj organizaciji »G. Grion« i u Rovinju u uređivanju lista »L'Ardito« (prvi broj izašao je 6.

---

[51] Istarski arhiv u Pazinu, arhiv Civilnog komesarijata u Puli.

[52] Ibid.

[53] V. Bratulić, Međunacionalni odnosi, c. dj., str. 25.

VIII 1919).[54] U jesen te godine pošlo je u Rijeku nekoliko nacionalističkih ekstremista koji su se pridružili D'Annunziu. Po povratku u Istru nadahnuti D'Annunzievim pothvatom postali su najgorljiviji pristaše fašističkog pokreta. D'Annunzio je i inače, kako je to već usvojeno u talijanskoj historiografiji, imao dosta veliki utjecaj na fašističku ideologiju i nacionalistički ekstremizam.

U početku sasvim male grupice, uz toleranciju i podršku lokalnih vlasti u borbi protiv naprednih društvenih snaga socijalizma i protiv hrvatskih i slovenskih nastojanja da si izbore najosnovnija narodna prava, fašistički pokret je neprekidno povećavao svoje članstvo i postajao sve agresivniji. Prigodom formiranja »Talijanskog nacionalnog bloka« u Istri pred izbore uspio se nametnuti bloku kao glavni faktor u izbornoj borbi.

Bilo bi od naučnog interesa da se istraži detaljnije iz kojih je slojeva regrutirao svoje članstvo i koji je bio uzrok da su članovi tako fanatički izvršavali zadatke pokreta. U dosadašnjoj literaturi se više isticalo faktografski što su učinili i kakvim su se metodama služili, a manje se ulazilo analitički u materijalnu osnovu kao i duhovni horizont članstva organizacija u Istri. U najnovijoj historijskoj literaturi, bar što se tiče Furlanije Julijske krajine pod Italijom ,pristupa se istraživanju i sa toga stajališta.[55]

IV

Na parlamentarnim izborima (15. V 1921) prvim u Istri pod Italijom nastupile su sa svojim kandidatskim listama slijedeće stranke: Jugoslavenska narodna stranka, Talijanski nacionalni blok, Komunistička stranka Italije, Socijalistička stranka Italije, Republikanska stranka Italije i Pučka stranka Italije (popolari). Na 89.872 birača trebalo je izabrati šest zastupnika.[56] Na listi Jugoslavenske narodne stranke bili su hrvatski i slovenski kandidati, na listama Talijanskog nacionalnog bloka, Pučke i Republikanske stranke samo talijanski kandidati, a na listama Komunističke i Socijalističke stranke bili su kandidirani zajednički zastupnici talijanskih, hrvatskih i slovenskih birača.

Na listi Jugoslavenske narodne stranke bili su kandidirani dr. Josip Wilfan, dr. Ulikse Stanger, Ivan Stari, dr. Stojan Brajša, Frane Flego i Tomo Herak.[57] Među kandidatima bile su zastupane liberalna i klerikalna struja. Kao izraziti predstavnik klerikalne struje bio je dr. Sto-

---

[54] G. A. Chiurco, Storia della rvioluzione fascista I, Firenca, 1929, str. 162.

[55] Claudio Sivestri, Storia del fascio di Trieste dalle origini alla conquista del potere (1919—1922), Fascismo, guerra, resistenza, Istituto della storia medioevale e moderna, Trst, 1969., str. 13—99 i Mario Fabro, Le origini del fascismo in Friuli (1920—1922), str. 101—164. u istoj ediciji.

[56] Manuale ad uso dei deputati al parlamento nazionale, XXVI legislatura, str. 1159.

[57] Za vrijeme izborne borbe objavljivani su svi važniji događaji u »Pučkom Prijatelju« za Istru, a u »Edinosti« za Istru i Slovensko primorje.

jan Brajša. Ivan Stari bio je jedan od organizatora ogranka Narodne radničke organizacije u Puli. Wilfan je bio sporazumno kandidiran u dva izborna okruga goričkom i porečkom s time da nakon izbora zadrži poslaničko mjesto za Goričku pokrajinu, a u Istri da mjesto ustupi drugom po redu na listi dr. Uliksu Stangeru. Na taj način je liberalna struja u stranci osigurala sebi zastupstvo u Istri i većinu zastupnika u Goričkoj pokrajini.

Kandidati Talijanskog nacionalnog bloka bili su Luigi Bilucaglia, Luigi Albanese, Giovanni Mrach, Antonio De Berti, dr. Giovanni Pesante i dr. Antonio Pogatschnig. Fašisti su zauzeli prva tri mjesta na listi,[58] četvrto su dali De Bertiu predstavniku Socijalističke stranke reformista grupi koja je bila napustila internacionalni program socijalističkog pokreta i prihvatila suradnju s građanskim strankama. Na petom i šestom mjestu bili su predstavnici nekadašnje Talijanske liberalne stranke u Istarskom saboru.

Pokrajinska organizacija Komunističke stranke Italije je sporazumno istakla na listi predstavnike talijanskih, hrvatskih i slovenskih komunista i to Giuseppe Tuntara, Antonia Juragu, Pietra Fiorina, Ivana Regenta, Gliceria Lamma i Mattea Gragnaz. Tuntar i Regent su pored toga bili kandidirani i na listi za gorički izborni okrug, a Juraga i Lamma na listi tršćanskog izbornog okruga. Prednost na listi u Istri označena je bila za Juragu i Tuntara.[59]

Na listi Socijalističke stranke Italije bili su također kandidirani sporazumno predstavnici talijanskih, hrvatskih i slovenskih socijalista i to dr. Carlo Nobile, Antonio Riosa, Giuseppe Passigli, Josip Petejan, Paolo Fiorentini i Vincenc Kermolj.[60] Prednost na listi je imao Nobile. Po narodnosti bila su 4 Talijana i dva Slovenca. Hrvati nisu imali kandidata. Passigli je bio još i kandidat stranke u tršćanskom izbornom okrugu, a Petejan u goričkom.

Kandidati Talijanske republikanske stranke bili su: Diomede Benco, Michele Miani, Antonio Bandini, Alfredo Algardi, Albino Pelizzon i Giovanni Predonzani.[61]

Talijanska pučka stranka (Partito popolare italiano — popolari) imenovala je pet kandidata. Šesto mjesto je ostavljeno otvoreno prema želji Centralne uprave u Rimu. Redosljed kandidata na listi bio je slijedeći: dr. Valentino Lucas (Labin), dr. Giovanni Lonzar (Koper), dr. Sambo Domenico (Piran), Giuseppe Cisco (Venezia) i dr. Giacomo Frangipani (Pula).[62]

Talijanska pučka stranka i Talijanska republikanska stranka nisu među svojim kandidatima imale predstavnika Hrvata i Slovenaca, ali

---

[58] V. Bratulić, Izbor dokumenata, c. dj., str. 276.

[59] Delo, II, 15. Trst, 1921.

[60] M. Kacin-Wohinz, Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini 1921—1924. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1—2, Ljubljana, 1965, str. 53.

[61] Ibid., str. 32.

[62] Zbirka Lukas, SI, JAZU, Rijeka.

su računale s određenim brojem glasača među Hrvatima i Slovencima. Jedna i druga stranka su u svom izbornom programu uzimale u obzir specifičnosti Istre i na tome nastojale povećati broj pristaša. Pučka stranka je zagovarala decentralizaciju državne uprave na autonomne pokrajine i unosila u program kršćansko-socijalne reforme. Republikanska stranka u svom liberalno demokratskom programu isticala je i ravnopravnost nacionalnih manjina u novopripojenim pokrajinama Italije.

Po nacionalnoj pripadnosti kandidati na listama su bili: na listi Jugoslavenske narodne stranke Hrvati (5) i Slovenci (1), na listama Talijanskog nacionalnog bloka, Talijanske pučke stranke i Talijanske republikanske stranke samo Talijani, a na listama KPI i Talijanske socijalističke stranke Talijani i Slovenci.

Predizborna borba vodila se u takvoj atmosferi da nije bilo osigurano jednako pravo svim izbornicima da mogu slobodno birati svoje zastupnike. Fašistički teror nad stanovništvom bio je takav da su se svaki dan u jednom ili više naselja na području Istre događale tolike protuzakonitosti, da bi počinitelji morali odgovarati za svoja zlodjela pred sudom. Međutim vlasti su to stanje tolerirale, a bilo je slučajeva da su bili pozivani na odgovornost oni koji su bili napadnuti, a ne napadači. U predizbornoj borbi izbila je i pobuna u selima Proštine, a vremenski tu spada i revolucionarna pobuna rudara u raškim ugljenokopima. Razna protuzakonita djela što su ih fašisti počinili možemo svrstati u nekoliko grupa. Bile su to prijetnje od strane fašista naročito hrvatskim i slovenskim izbornicima, ali također i komunistima i socijalistima, zatim onemogućavanje kontrole izbornih spiskova i protuzakonito odbijanje podnesenih reklamacija, hapšenje i fizičko zlostavljanje izbornih kandidata i povjerenika, zapljena izbornih glasovnica itd. U najteže slučajeve spadaju organizirani oružani napadi fašističkih »skvadra« na mirno stanovništvo bombama, toljagama, pištoljima i posebnom vrsti noževa. U pohodima po hrvatskim i slovenskim selima znali su uništiti i mukom stečenu imovinu siromašnog svijeta.

a) Talijanska nacionalistička štampa i propaganda u Istri je glavnu borbu vodila protiv kandidata Jugoslavenske narodne stranke i tu je borbu pretvorila u frontalne napade na pripadnike hrvatske i slovenske narodnosti. Talijanski nacionalni blok je na toj strani vidio najveću opasnost za svoj uspjeh na izborima, jer kandidati Komunsitičke i Socijalističke stranke nisu imali izgleda da će dobiti dovoljan broj glasova. Isto tako nisu predstavljale većeg konkurenta bloku ni Talijanska pučka stranka, ni Talijanska republikanska stranka koje su u Istri svoje kandidate istakle izvan Talijanskog nacionalnog bloka.

Spomenut ćemo samo neke karakteristične slučajeve u predizbornoj kampanji Talijanskog nacionalnog bloka. Istaknuti organizator Fašističke stranke i jedan od glavnih nosilaca liste Talijanskog nacionalnog bloka za Tršćansku pokrajinu Francesco Giunta najavio je borbu protiv Hrvata i Slovenaca u govoru na velikoj izbornoj skupštini u Trstu, sjedištu Generalnog civilnog komesarijata za čitavu Julijsku kraji-

nu riječima: »Moj program poznate. To je fašistički program, program moja tri prijatelja. Za mene osobno izvođenje programa započelo je sa zapaljenjem »Balkana«.[63] Bio je to signal za fašističke »skvadre« da nastave uništavanje hrvatskih i slovenskih nacionalnih kulturnih institucija. Na tom zboru su govorila i ostala tri kandidata Talijanskog nacionalnog bloka za Tršćanski izborni okrug. U Istri je raspačavan letak Talijanskog nacionalnog bloka napisan na veoma lošem hrvatskom jeziku pod naslovom »Ki smo mi? Ča zahtijevamo?« U letku se pozivaju istarski Hrvati da glasaju za Talijanski nacionalni blok, jer da su i onako prevareni od svojih vođa Laginje, Trinajstića i drugih. U letku se prijeti riječima: »Valja da častite Njegovo Veličanstvo Italijanskega Velikega Kralja Viktora Emanuela u Rimu kadi je naš Prečastni Papa. Ki ne bi sve to častil i rešpetal ćemo proti temu neprijateljski postupati. Primjer Vam je toga u Karnici i Tinjanu kadi su fašisti strogo kaznili one koji su odgovorni onih tužnih i žalostnih događaja. Na petnajest biti će politički izbori. Valja da birate složno naše muževe, koje te na parlamentu u Rimu zahtjevat od vlade vaše derite i da se Vam krune promini, i još da misle za vaša polja i za Istru. Votajte svi za »Istrijanski blok« koji nosi na glasovnicah znak »koze«. To ćemo vam još reč: ki nije s nama je proti nama. Huje za njega!«[64]

Odbor Talijanskog nacionalnog bloka u Motovunu izdao je proglas pod naslovom »Direzione del blocco Montonese« u kojem se poziva sve birače da glasuju za blok, jer da i onako ne će ništa značiti nekoliko slavenskih zastupnika u rimskom parlamentu. One koji neće glasati za blok pozivaju da ostanu kod svojih kuća.[65]

Za ilustraciju kakvim se sredstvima služio u propagandi Talijanski nacionalni blok neka nam posluži podvala s hrvatskim listom »Pučki Prijatelj«. Talijanski nacionalni blok je uoči izbora 12. svibnja 1921. objavio izvanredno izdanje »Pučkog Prijatelja« u oko 20.000 primjeraka. Štampan je bio na jednom listu. Glava lista imala je sve oznake »Pučkog Prijatelja« tako da ga nije bilo lako razlikovati od pravog. Sastavljen je bio u obliku proglasa i potpisan s inicijalima I. N. S., što je trebalo da znači Jugoslavenska narodna stranka. Neispravno pisanje inicijala stranke brzo je otkrilo da se radi o podvali. Naslov članka u listu »Navala fašista bombama, grozna progonstva u Vodnjanu, Poreču, Pazinu i okolici«, te inicijali Jugoslavenske narodne stranke na kraju bili su po njihovu mišljenju dovoljno uvjerljivo montirani. Motiv falsificiranja lista bio je izražen riječima u apelu na birače: »Ne žrtvuj se utaman, poštedi tvoj dragocjeni život. Ustegni se od izbora. Ne glasuj ni za tvoga ni za nikoga, takova su vremena«.[66] Bitno je bilo postići to da hrvatski i slovenski izbornici odustanu od glasanja.

---

[63] »Il Popolo di trieste«, od 2. V 1922.

[64] M. Kacin-Wohinz, c. dj., str. 41.

[65] Zbirka dr. Uliksa Stangera, SI JAZU, Rijeka.

[66] Tekst falsifikata je objavljen u Pučkom Prijatelju, br. 22 1921. Uz taj tekst se navodi da ga je u talijanskom prijevodu objavio i republikanski list »Emancipazione«.

b) Protuzakonito odbijanje reklamacija na izborne spiskove i falsificiranje glasovnica Jugoslavenske narodne stranke. Na osnovu odredaba zakona o provođenju izbora birači su imali pravo provjeravati izborne spiskove i ulagati reklamacije nadležnim civilnim komesarima protiv neispravnih ili manjkavih spiskova. Civilni komesari su trebali riješiti reklamacije najkasnije do 24. ožujka. Kako su reklamacije bile podnesene na hrvatskom ili slovenskom jeziku, civilni komesari su odugovlačili rješenja dokgod nije prošao zakonski rok i tada odgovarali strankama da nisu bile uzete u postupak, zbog toga što nisu bile sastavljene na talijanskom jeziku. Takvih slučajeva je bilo na više biračkih mjesta. Spomenut ćemo najdrastičniji primjer. Civilni komesar u Kopru vratio je reklamaciju biračima iz Sv. Antona. Iz biračkog spisa je bilo ispušteno 280 birača.[67]

Pripadnici Talijanskog nacionalnog bloka unosili su dalje pometnju među hrvatske i slovenske birače pomoću falsificiranih glasovnica Jugoslavenske narodne stranke. Štampali su glasovnice s raznim greškama i dijelili ih po selima hrvatskim biračima. Svrha toga postupka je bila ta da se biračima podvale glasovnice s greškama, kako bi izborne komisije njihove glasove kao nevaljane poništile.

c) Hapšenje i fizičko zlostavljanje izbornih kandidata Jugoslavenske narodne stranke, njezinih predstavnika u izbornim komisijama i povjerenika stranke. Stranke su se same morale pobrinuti za imenovanje zastupničkih kandidata, delegiranje predstavnika stranke u izborne komisije i za dostavu glasovnica biračima. Povjerenici stranaka morali su pored toga uručiti uzorke glasovnica općinskim organima radi toga da bi kod glasanja bilo moguće kontrolirati valjanost glasovnice. Dok je Talijanskom nacionalnom bloku sav taj rad oko priprema izbora bio ne samo slobodan i neometan od vlasti nego i svestrano pomagan, vodstvu i povjerenicima Jugoslavenske narodne stranke bio je sprečavan raznim metodama i pritiscima.

Tako su u Rujanu u gostionici Karla Milića (1. travnja 1921) karabinjeri uhapsili i odveli u zatvor Virgila Ščeka, svećenika i kandidata na listi JNS, Frana Novaka, urednika »Edinosti«, Srećka Jopa, urednika »Pučkog Prijatelja«, dr. Engelberta Besednjaka i Leopolda Kemperlea. U zatvoru su zadržani čitavu noć i tek su na intervenciju dr. Josipa Wilfana bili pušteni iz zatvora. Tršćanski list »Il Piccolo« objavio je o tome vijest pod naslovom »Tajni sastanak komunista«, iako su to bili pripadnici hrvatskih i slovenskih građanskih stranaka koje su za vrijeme izbora vodile agitaciju protiv Komunističke stranke.[68]

Kandidata na listi JNS Tomu Heraka seljaka iz sela kraj Sv. Lovreča pazenatičkog uhapsili su i vezanog odveli u porečki zatvor (25. travnja). S njim su postupali kao s okorjelim zločincem. Na intervenciju dr. Wilfana bio je i on pušten iz zatvora.

---

[67] E. Besednjak, c. dj., Novi List, Trst, 26. III 1959.

[68] Ibid., 26 nastavak.

Fašisti su fizički napali i kandidata na listi JNS Frana Flega iz sela Počekaja kraj Buzeta. Neki A. Timeus je na njega pucao iz pištolja i tom prilikom ranio jednog drugog seljaka. Flegi su fašisti uništili svo pokućstvo i zapalili gospodarske zgrade.

Osam dana prije izbora (7. svibnja) upali su fašisti s kamionom u Kringu, provalili u župni ured, uništili pokućstvo i sve hrvatske knjige iz knjižnice izbacili na cestu. Svećenika Božu Milanovića neko vrijeme predsjednika Pododbora za Istru u Političkom društvu »Edinost« strpali su na kamion i odveli prema Pazinu. Putom su ga fizički zlostavljali, a zatim odveli u zatvor u Pulu, gdje su ga zadržali tri dana. Na brzojavnu intervenciju dr. Wilfana neposredno vladi u Rimu bio je pušten na slobodu. Milanović je nakon toga posjetio generalnog civilnog komesara u Trstu i zatražio zaštitu. Komesar mu je savjetovao da se vrati kući tek nakon izbora, pa se Milanović sklonio kod župnika u Tomaju na Krasu.[69]

Od povjerenika JNS Antuna Božića iz Laza kraj Kaldira grupa od devet fašista je tražila da preuzme obavezu i odgovornost da će njegovo selo glasati za Talijanski nacionalni blok. Kad je to Božić odbio, naprtili su mu na leđa sve knjige i časopise koje su kod njega našli i odveli ga u motovunski zatvor.

Zastupnika u izbornoj komisiji za kraj oko Zrenja Antona Tončića su tražili dva puta uoči izbora. Kako ga nisu našli kod kuće zlostavljali su članove njegove obitelji, uništili pokućstvo u stanu i u podrumu istočili 25 hl vina.

Mirka Skoka, povjerenika JNS su fašisti na putu prema Umagu silom odveli karabinjerima, ali kako ih je dokumentima uvjerio da obavlja službeni posao po zakonu o izborima, karabinjeri su ga pustili na slobodu. Međutim fašisti su ga dalje pratili i u S. Petru kraj Pirana napali, strpali u kamion te odveli u Piran. Talijanski nacionalisti su ga javno popljuvali u prisutnosti općinskog stražara i karabinjera. Nitko od organa vlasti nije intervenirao. Tajnik mjesne fašističke organizacije dao ga je zatvoriti u općinsku kancelariju. Drugi dan je morao otputovati u Trst o čemu su bili obaviješteni fašisti u Trstu. Dočekali su ga pred brodom, odveli u prostorije Talijanskog nacionalnog bloka i preslušavali. Drugog povjerenika koji je bio upućen u Buje napali su također fašisti i dali mu rok od nekoliko sati da napusti Bujštinu.[70]

d) Talijanski nacionalni blok se nije ograničio u terorističkim akcijama samo na kandidate, povjerenike i organizatore Jugoslavenske narodne stranke. U namjeri da pod svaku cijenu osigura sebi pobjedu blok je, ne birajući sredstva, išao zatim da do kraja obračuna s udruženim hrvatskim i slovenskim građanskim strankama. Vlasti su bile upozoravane na fašistička zlodjela javno u hrvatskim i slovenskim listovima: »Edinosti«, »Pučkom Prijatelju« i komunističkom listu »Delu« kao i u nekim talijanskim listovima Komunističke i Socijalističke stranke. Pred-

[69] E. Besednjak, c. dj., Novi List, 10. IX 1959.

[70] E. Besednjak, c. dj., Novi List, 8. i 15. X 1959.

stavnici Jugoslavenske narodne stranke su intervenirali kod pokrajinskih i centralnih organa vlasti pa i kod same vlade u Rimu. Međutim, izuzevši nekoliko slučajeva puštanja na slobodu protuzakonito uhapšenih organizatora JNS na intervenciju dr. Wilfana, nikakve druge praktične mjere vlasti nisu bile poduzele. Giolittijeva vlada je bila izdala prije izbora uputstvo prefektima da se osigura slobodna utakmica u predizbornoj borbi, ali u praksi su vlasti u Istri davale punu podršku i dalje Talijanskom nacionalnom bloku i Fašističkoj organizaciji čiji su članovi i dalje naoružani napadali mirno hrvatsko i slovensko stanovništvo da bi ih zastrašili i tako spriječili da pođu na glasanje.

Neposredno poslije Giolittijeve okružnice fašisti su s dva kamiona naoružani upali u selo Krkavče na Koparštini. Provalili su u stan šezdesetogodišnjeg dekana Mateja Škrbca, fizički ga zlostavljali, pucali po stanu s pištoljima i izbacili iz stana sve slovenske knjige. Seljacima u selu su se javno zaprijetili da će im zapaliti kuće ako budu i dalje slali svoju djecu u slovenske škole.

U stan župnika Šime Červara u Zrenju upalo (4. svibnja) je dvadesetak naoružanih fašista iz Poreča. Iz stana su izbacili svo pokućstvo i knjižnicu i na kraju zapalili. Uoči izbora odveli su ga u Oprtalj, prisilili da nosi talijansku zastavu kroz mjesto i javno mu se izrugivali.[71]

Dan prije izbora došla je u selo Škofi i Sorgi veća grupa fašista s osam kamiona i zapalila seljacima kuće. U selu Sv. Petar kraj Pirana fašisti su, došavši u selo s kamionima, provaljivali u kuće seljaka, u podrumima istočili na hektolitre vina i palili stogove sijena i slame (8. svibnja). U Ospu su upali u stan župnika Malalana tražeći glasovnice JNS. Kako nisu ništa našli pucali su po stanu s pištoljima i Malalana ranili u nogu. U Tinjanu su uništili namještaj u gostionici Defara, a krojaču Prelcu su iz kuće izbacili strojeve. U župnom uredu su devastirali sve do čega su došli. Knjige i spise su pobacali kroz prozor na dvorište.[72]

e) Protuzakonitosti i nasilja izvršena na sam dan izbora (15. V 1921). Najveće protuzakonitosti i najteža nasilja počinjena su na dan izbora na području istarskog izbornog okruga. Sličan postupak su fašisti primijenili i na slovenska naselja u okolici Trsta koja su se nalazila u tršćanskom izbornom okrugu. U goričkom izbornom okrugu Talijanski nacionalni blok nije imao što tražiti. Jugoslavenska narodna stranka i njeni kandidati su imali apsolutnu premoć tako da se fašisti nisu usudili provoditi teror u slovenskim selima kao u Istri.

Po načinu kako su te protuzakonitosti izvedene i po težini njihovih posljedica za stanovništvo mogu se svrstati na: 1) krivična djela počinjena oružanim napadima na birače, na članove izbornih komisija na biralištima i paljenje kuća hrvatskim i slovenskim seljacima, 2) protuzakonito pretvaranje tajnosti izbora u javno glasanje pod pritiskom članova Talijanskog nacionalnog bloka u izbornim komisijama na nekim

[71] Ibid., Novi List, 17. IX 1959.

[72] Ibid., Novi List, 29. VIII 1959.

biračkim mjestima, 3) oduzimanje biračima glasovnica JNS, 4) glasanje mrtvih i otsutnih.

Naoružane fašističke grupe koje su toga dana krstarile po istarskim selima upotrebljavale su ručne bombe, pištolje i puške. Pucnjavom su rastjerivali hrvatske i slovenske birače s biračkih mjesta i pri tom neke ranjavali i fizički zlostavljali. Metode zastrašivanja su koristili i protiv komunista i socijalista, ali glavni cilj im je bio raspršiti hrvatske i slovenske birače. Ručne bombe, pištolje ili puške upotrebili su bili u Dekanima, Marezigama, Pazinu, Lindaru, Škofijama, Labinu i Čezarima. U Čezarima i Labinu su dva seljaka podlegla od zadobivenih rana.

U Marezigama se birači nisu dali zastrašiti, nego su sami navalili na fašističke grupe. U borbi s njima poginula su četiri člana fašističke grupe. Biralište su čuvali karabinjeri i nekoliko vojnika. Izbori su započeli mirno. Oko deset sati nahrupilo je u selo 11 fašista s kamionom i s poklicima »Abbasso i sciavi, morte ai sciavi« pokušali su rastjerati birače. Kako se birači, oslanjajući se na zaštitu predstavnika vlasti, nisu razilazili, fašisti su u pravcu jedne grupe bacili ručnu bombu i zapucali s pištoljima. Treba se uživiti u položaj onih nekoliko stotina ozbiljnih i trijeznih poljoprivrednika zaokupljenih svakodnevnim brigama oko svojih gospodarstava da se može razumjeti njihov opravdani gnjev što ih je izazvala ta šaka neodgovornih elemenata. Ljudi revoltirani i uvriježeni da se to događa čak i u prisutnosti organa vlasti, pograbili su kamenje koje im je bilo pri ruci i s takvim bijesom navalili na fašiste da su četvoricu na mjestu zatukli. Ostali su uspjeli pobjeći u Kopar. Iz Kopra su se vratili s dva natovarena kamiona s 30 oboružanih vojnika i 15 fašista. Budući da su pred selom naišli na zapreke, ušli su u selo u borbenoj liniji. Na putu ubili su starca Josipa Sabadina. Toga dana zapalili su i nekoliko kuća u selima na Koparštini i to u Čezarima, Mačkovljama i Črnom kalu. (U procesu koji je bio dovršen tek 1923. bilo je osuđeno osam Mareziganaca na 8 mjeseci do 8 godina zatvora, dok su fašistički napadači bili svi amnestirani).[73]

U Ospu kraj Kopra su fašisti kasno u noć provalili u prostorije biračkog mjesta i zapalili izborni materijal. Predstavnik JNS u izbornoj komisije Pangerc je po odlasku fašista iz zapaljene mase ipak uspio spasiti jedan dio glasovnica. Isti dan su napali i selo Mačkovlje. U borbi s njima poginuo je seljak Žerjal. U selu su zapalili četiri kuće.

Tajnost glasanja je bila zagarantirana zakonom. Međutim na nekim birački mmjestima, gdje su u komisijama bili zadrtiji nacionalisti članovi Talijanskog nacionalnog bloka, uspjeli su svojim prijetnjama utjecati na ostale članove komisije da se izbori vrše javno. Tako se tajno glasanje pretvorilo u javno na biračkim mjestima u Medulinu, Pomeru, Fažani, Galežani, Vodnjanu i Šišanu. U Mrčani su se birači vratili kućama, jer nisu htjeli glasati javno. U Divšićima su na biračko mjesto upali fašisti i pokušali utjecati na članove komisije da proglase glasanje javnim. Sukob s fašistima je spriječio brigadir karabinjera. Bio je to jedan

[73] Ibid., Novi List, 1. X 1959.

od rijetkih slučajeva da su karabinjeri spriječili fašistička bezakonja. Na biračkim mjestima u Kanfanaru, Motovunu i Svetvičentu su upotrebili drugu taktiku. Na prilazima tih mjesta postavili su svoje ljude koji su pregledavali i ujedno oduzimali glasovnice JNS, a naturavali glasovnice Talijanskog nacionalnog bloka. Tko ne bi htio primiti njihove glasovnice vraćali bi ga natrag kući. U Oprtlju su na samom ulazu u prostorije za glasanje silom naturavali svoje glasovnice. U znak protesta je čak i predstavnik Republikanske stranke u komisiji napustio biračko mjesto. Negdje su zatezali s otvaranjem biračkog mjesta, a drugdje zatvarali prije vremena samo da spriječe glasanje biračima iz udaljenijih sela. U Lanišću su otvorili prostorije za glasanje tek iza podne, a zatvorili već u 17 sati. Pred biralištem je ostalo oko 700 izbornika koji nisu mogli iskoristiti svoje biračko pravo. Kad su se povjerenici JNS Josip Puhalj i Mate Žmak pritužili prisutnim karabinjerima kao predstavnicima vlasti, karabinjeri su im zaprijetili da će ih silom rastjerati.

U Medulinu, Šišanu i Pomeru su glasali za Talijanski nacionalni blok mrtvi i otsutni. Fašisti su to izveli na taj način što su prije izbora osujetili reklamacije na biračke spiskove pa su mnoga hrvatska prezimena bila pogrešno unijeta ili su bila ispuštena iz spiska. Na dan izbora su to vješto iskoristili. Organizirali su grupu svojih pristaša, natovarili na kamione i prevozili ih od mjesta do mjesta. Pod njihovim pritiskom članovi komisije su ih pustili na biračko mjesto bez provjeravanja njihovog identiteta.[74]

f) Predizborna borba građanskih stranaka protiv kandidata Komunističke i Socijalističke stranke. O napadima ujedinjenog Talijanskog nacionalnog bloka na institucije Socijalističke stranke u svim većim centrima, a nakon rascjepa Socijalističke stranke (u januaru 1921) i na institucije Komunističke stranke iznijete su neke važnije činjenice i u predhodnim poglavljima. Istaknutu ulogu u toj bezobzirnoj borbi protiv socijalističkog pokreta u cjelini imala je Fašistička stranka koja je kao glavni nosilac Talijanskog nacionalnog bloka u Istri davala ton i smjer svim političkim akcijama bloka. U historiografiji su te činjenice zabilježene, iako ne u potpunosti. O njima su dane ocjene i odgovarajuća povijesna tumačenja.

Ta komponenta u odnosima hrvatskih i slovenskih građanskih stranaka prema Socijalističkoj i Komunističkoj stranci nije dovoljno uzeta u obzir, a građanska historiografija i publicistika nastoje da je sasvim zaobiđu. Ističući opozicioni stav hrvatskih i slovenskih građanskih stranaka prema buržoasko-parlamentarnom režimu i kasnije fašističkoj vladavini u Italiji te progone Hrvata i Slovenaca u tom razdoblju, prelaze preko suprotnosti koje su postojale i koje su se javno manifestirale između ujedinjene skupine hrvatskih i slovenskih građanskih stranaka i socijalističkog pokreta. U poglavlju o hrvatsko-slovenskoj građanskoj skupini koja je na izborima nastupila pod imenom »Jugoslavenske narodne stranke« tu komponentu smo spomenuli u pregovorima između li-

[74] Ibid., Novi List, 23. XII 1959.

beralne i klerikalne struje u okvirima »Političkog društva Edinosti«. Ovdje ćemo pokušati to objasniti s još nekoliko primjera iz vremena izborne borbe.

U tajničkom izvještaju podnesenom na redovnoj skupštini, »Političkog društva Edinost« o proteklom radu navodi se između ostaloga: »... Pored toga je živa komunistička akcija prijetila, da nam oduzme još i one gospodarske ustanove koje su imale mogućnosti života. Društvo je prije svega pozvalo »Zadružnu zvezu u Trstu«, koja je bila preuzela zadatak ranijih zadružnih centrala i u kojoj su danas udružene gotovo sve naše gospodarske ustanove, da oživi svoju djelatnost.«[75] U članku pod naslovom »Zasluge naše komunističke politike« (24. aprila 1921) se napada vodstvo (»komunistični voditelji«) što se već u prvim mjesecima talijanske okupacije opredjelilo za politiku protivnu narodnim stremljenjima cjelokupnog jugoslavenskog stanovništva u Primorju. Predbacuje im se da su narodnost proglasili »praznom frazom« i napada ih se što su »bez premišljanja i bez ograđivanja stupili u talijansku komunističku stranku«.[76] Zatim se u prijetećem tonu nastavlja: »Obračun se približava. Stanovništvo se udružilo u Jugoslavenskoj narodnoj stranci. To nije stranka u običnom smislu riječi, to je organizirano jugoslavensko stanovništvo u Primorju. Slovenski komunistički voditelji su se izlučili iz narodne cjeline. Oni su svoju sudbinu povezali sa sudbinom Talijanske komunističke stranke. Za njih su najviši zakoni odluke u Livornu i odluke rimske centrale. Nama je najviši zakon volja naših kmetova i radnika, volja jugoslavenskog naroda u Primorju ...« Neposredno pred izbore »Edinost« je objavila članak pod naslovom: »U bitku protiv komunističkog nacionalizma«. U članku se ističe da hrvatsko i slovensko stanovništvo nema ništa očekivati od talijanskih komunista i socijalista koji se nisu odrekli »talijanskog nacionalizma«.[77] Ta se frazeologija ponavlja i u članku »Lažni proroci«. U tom članku je oštrica uperena protiv kandidata »Talijanske socijalističke stranke« koja je na izborima također privukla jedan dio hrvatskih i slovenskih birača.[78]

Na napade u listovima građanskih stranaka slovenski i hrvatski komunisti su odgovarali u listu »Delo«, organu Komunističke stranke. U izvanrednom izdanju lista od 11. maja u članku »Narodno — kršćanskim komunistima« navodi se između ostaloga, »da su gospoda pri »Edinosti« i svi drugi njima jednaki protivnici proletarijata iskoristili priliku što je štamparija lista »Delo« bila uništena, pa list nije mogao izlaziti, te su pisali protiv komunista sve ono što im je bilo drago i što im se činilo da je potrebno i korisno ...«[79] Priznaje im se da su sa njihova stajališta imali pravo i kad ne bi bili tako postupali da bi bilo »nelogično i sumnjivo«. U članku se zaključuje: »Kad bi odgovarali danas na sve ono što

---

[75] »Edinost«, XLVI, br. 81, Trst, 1921.
[76] Ibid., br. 96.
[77] Ibid., br. 110.
[78] Ibid., br. 103.
[79] »Delo«, Trst.

su protiv nas napisali prošlih mjeseci »Edinost«, »Gorička Straža«, »Pučki Prijatelj« i još mnogi drugi listovi, morali bi imati na raspolaganju više prostora nego ga imamo ... «

U istom broju lista u članku »Mi i izbori« obračunava se s buržoaskom politikom uopće, pa se onda nastavlja s apelom na slovenski i hrvatski proletarijat slijedećim riječima: »Otvori oči i pogledaj njihov rad u Jugoslaviji, Njemačkoj, Austriji, Finskoj i po svuda drugud ... « Iznosi se primjer iz Jugoslavije. U beogradskoj skupštini proletarijat ima 59 svojih zastupnika, ali što ima od toga, pita se. Za njih ne vrijedi čak ni načelo »buržoaskog demokratizma, ni buržoaski zakoni«. (»Obznana« je bila donesena još u decembru 1920). U Pozivu na izbore u manjem članku objavljenom na hrvatskom jeziku ističe se primjer pobune na Proštini riječima: »Krnica govori: Glasujte za Komunističku stranku! Radnici i seljaci! Krnica i Proština — mjesta junačke obrane potlačenog seljaštva pred nasiljima razbojničkih fašista pozivaju vas, da glasujete za ujedinjeni srp i bat, da glasujete za crvenu zastavu pod kojom je bila prolivena plemenita krv proštinarskih seljaka ... «.[80]

Primjeri su uzeti iz polemičkih članaka u listovima u jeku izborne borbe, kada je i jezik puniji oštrih izraza. Netko bi zbog toga mogao prigovoriti ozbiljnosti dokumentacije za prosuđivanje odnosa i suprotnosti u društvu onoga vremena. Međutim, ako se podsjetimo da je proces raslojavnja društva na klasnim osnovama bio otvoren i kod Hrvata i Slovenaca u Istri još prije prvog svjetskog rata i da su se suprotnosti svakim danom zaoštravale, onda će nam i navedeni primjeri postati razumljiviji. Oštrina izraza u sukobu na jednoj i drugoj strani je zapravo samo odraz klasnih suprotnosti koje su vladale u društvu.

V

Službeno objavljeni podaci o rezultatima izbora ne odgovaraju ni iz daleka stvarnom stanju društveno-političkih snaga niti brojčanom odnosu Hrvata, Slovenaca i Talijana u Istri u to vrijeme. Nasilja i protuzakonitosti što su ih počinili predstavnici Talijanskog nacionalnog bloka predvođeni fašistima u tijeku izbornih borbi nesumnjivo dokazuju da je među apstiniranim izbornicima bio najveći broj hrvatskih i slovenskih izbornika. Na drugoj strani pristaše Talijanskog nacionalnog bloka su sigurno maksimalno iskoristili svoje biračko pravo, a navedeni primjeri nam pokazuju da su pored toga i vještački povećavali broj svojih glasača. Maksimalno su iskoristili svoje biračko pravo i pristaše drugih dviju građanskih talijanskih stranaka koje su svoje kandidate istakle izvan Talijanskog nacionalnog bloka tj. Talijanska pučka stranka i Talijanska republikanska stranka. Prema službenim podacima talijanskih organa vlasti neki pristaše Talijanske pučke stranke u Istri dali su svoje glasove za Talijanski nacionalni blok.[81] Uslijed fašističkog terora

[80] Ibid.

protiv socijalista i komunista apstinirao je i jedan procenat pristalica Komunističke i Socijalističke stranke pripadnika hrvatske, slovenske i talijanske narodnosti.

Od 342.401 stanovnika u biračke spiskove bilo je upisano 89.872 izbornika, a glasalo je 55.237 tj. 61,4% od kojih je 52.359 bilo proglašeno valjanih glasova. Prema službenim podacima Talijanski nacionalni blok dobio je 28.995 glasova, Jugoslavenska narodna stranka 11.215, Komunistička stranka Italije 3.695, Socijalistička stranka Italije 3.687, Talijanska republikanska stranka 2.645 i Talijanska pučka stranka (popolari) 2.122 glasa.[82] Izabrano je bilo pet kandidata Talijanskog nacionalnog bloka i to: Bilucaglia, Albanese, De Berti, Pesante i Pogatschnig, te Josip Wilfan kandidat na listi Jugoslavenske narodne stranke. Kako je Wilfan bio izabran i u goričkom izbornom okrugu, svoje mjesto je ustupio drugom kandidatu na listi dr. Uliksu Stangeru. Ostale stranke nisu stekle uvjete da mogu imati svog zastupnika u parlamentu.

Izborima nije pristupilo ili nije moglo izvršiti svoje biračko pravo 34.635 izbornika. Uzevši u obzir fašistička nasilja i brojčani odnos Hrvata, Slovenaca i Talijana dolazimo do zaključka da oko 90% izbornika koji nisu glasali otpada na Hrvate i Slovence. Od preostalih 10% većina se odnosi na pristalice Komunističke i Socijalističke stranke i tek neznatni dio na druge dvije stranke izvan Talijanskog nacionalnog bloka. Da su bili izbori slobodni ne bi bilo došlo do takve apstinencije kod Hrvata i Slovenaca. Jugoslavenska narodna stranka bi bila u tom slučaju dobila četiri zastupnika umjesto jednog, a Talijanski nacionalni blok najviše dva zastupnika. Za takav zaključak imamo dovoljno oslonca i u dokumentima bivših talijanskih upravnih organa vlasti. Pokrajinski prefekt Istre, izvještavajući vladu u Rimu o političkom položaju u pokrajini neposredno prije izbora 1924., navodi da se na izborima 1921. veliki broj pristalica Jugoslavenske narodne stranke ustegnuo od glasanja (»Questo partito, che nel 1921 si astenne in gran parte dal voto ...«). U istom izvještaju prefekt navodi da je prva po broju pripadnika »slavenska stranka« i da je od 350 hiljada stanovnika Istre 200 hiljada Slavena«, a od 98 hiljada upisanih birača Slaveni čine tri petine. (»Primo, per numero di aderenti, e il partito slavo, chiuso per ora entro i legami di stirpe ad ogni influenza esteriore. Dei 350 mila abitanti della provincia, 200 mila sono slavi, e sono slavi i tre quinti dei 98 mila elettori«).[83] Te podatke daje prefekt godine 1924, kada je već bio emigrirao znatan broj Hrvata i Slovenaca iz Istre.

O rezultatima izbora u Puli (1921) civilni komesar u izvještaju Generalnom civilnom komesaru u Trstu neposredno poslije izbora navodi

---

[81] »I clericali che debolmente avevano lavorato per il p. p. i. hanno in buona parte, all'ultimo momento votato per il blocco e in ciò ho avuto l'aiuto di alcuni sacerdoti di sentimenti italianissimi« (Iz izvještaja Civilnog komesarijata u Puli od 21. V 1921). V. Bratulić, Izbor dokumenata, c. dj., str. 277.

[82] Manuale ad uso dei deputati..., XXVI legislatura, str. 1159.

[83] V. Bratulić, Izbor dokumenata, c. dj., str. 308.

doslovce slijedeće: »Da su se izbori održali u maju prošle godine, bili bi se pretvorili u antitalijanski plebiscit«.[84] Po mišljenju komesara glavna zasluga za uspjeh Talijanskog nacionalnog bloka pripada fašističkoj organizaciji. Ona je, kako ističe, uspjela da čak i potpuno hrvatska sela i općine daju glasove za Talijanski nacionalni blok. Kao karakteristične primjere spominje općine Barban i Kanfanar te podopćine Krnicu, Mrčanu, Filipanu i Roveriju, a to su upravo ona središta na području Pulštine u kojima je mjesec dana ranije bjesnio fašistički teror. Komesar ističe kao uspjeh Talijanskog nacionalnog bloka što je, u »potpuno hrvatskoj općini Barban« u kojoj je talijanska stranka na izborima 1914. dobila samo 11 glasova, dobio na izborima 1921. 199 glasova prema 296 glasova Jugoslavenske narodne stranke. Za općinu Kanfanar kaže da ima stanovništvo u »većini hrvatsko«, ali da je u potpunosti glasalo za Talijanski nacionalni blok. Sasvim otvoreno priznaje da je u »hrvatskim podopćinama Krnici i Mrčani, koje su nakon oružane pobune prošlog aprila pretrpjele teška fašistička nasilja i paljenje kuća, »Talijanski nacionalni blok dobio 378 glasova prema 19 glasova »slavenske liste«.[85]

VI

Udruživanje građanskih političkih stranaka u blokove za vrijeme izborne borbe imalo je privremeni značaj. Kad su izbori prošli, razlike među strankama i razilaženja unutar samih stranaka su opet oživjela. Zastupnici izabrani na listi Talijanskog nacionalnog bloka pridružili su se u parlamentu klubovima svojih matičnih stranaka ili klubovima po srodnosti političkih nazora. U klub fašističkih zastupnika ušli su Albanese i Bilucaglia, u liberalno — demokratski Pesante i Pogatschnig te u klub socijalista reformista De Berti. Zastupnik »Jugoslavenske narodne stranke« u Istri Ulikse Stanger ušao je zajedno s druga četiri zastupnika izabrana na listi JNS u goričkom izbornom okrugu u tako zv. mješoviti klub. Mješovitom klubu pripadali su predstavnici onih stranaka u parlamentu koje su na izborima dobile manje od 10 zastupnika. Formirao se ureda radi bez obzira na njihove političke programe. Godine 1922. imao je 32 zastupnika.[86] Predstavnici Jugoslavenske narodne stranke mogli su u radu kluba računati samo na podršku zastupnika njemačke nacionalne manjine.

Kako je već spomenuto, Jugoslavenska narodna stranka kao formalna politička organizacija nije ni postojala. Bio je to samo predizborni sporazum građanskih političkih grupa hrvatske i slovenske nacionalne

---

[84] Ibid., str. 275.

[85] Ibid., str. 277.

[86] Zastupnici Jugoslavenske narodne stranke (JNS) nisu na prvim sjednicama kluba bili izabrani ni u jednu komisiju. U tako zv. mješovitom klubu bio je 1922. postignut sporazum između stranaka zastupanih u klubu, tako da su i zastupnici JNS bili delegirani u pet komisija. Camera dei deputati — Deputati ripartiti per Uffici, Rim, 1922., str. 35.

manjine da pod tim imenom istaknu zajednički svoje kandidate na izbornim listama. Nakon izbora rad su nastavile u okviru Političkog društva »Edinost« u kojem ponovno oživljavaju stara razilaženja — dvije struje: liberalna i klerikalna. Do veće diferencijacije među njima došlo je u proljeće 1922, kada se klerikalna struja (kršćansko-socijalnog smjera) u Goričkoj pokrajini izdvojila iz centralnog Političkog društva »Edinost« i osnovala posebno društvo s istim imenom sa sjedištem u Gorici. Te tendencije su se pojavile i u Istri. Pristalice i suradnici kršćansko-socijalne struje uglavnom svećenstvo bili su poduzeli korake za osnivanje posebnog političkog društva za Istru. U svom radu oslanjali su se na vodstvo kršćansko-socijalne struje u Gorici. Sukob je izbio u javnost na »Glavnom sastanku« istarskih članova Političkog društva »Edinost« koji je bio održan 10. VII 1922. u Kozini. Na sastanku je dr. Ulikse Stanger upoznao članstvo o svom radu u parlamentu i govorio o štetnosti cjepanja političkih snaga u Istri o tako zv. »novostrujarstvu«.[87] U mislima je imao neka nastojanja pristalica kršćansko-socijalne skupine u Političkom društvu »Edinost« da se u političkom radu povežu s Pučkom strankom (popolari) što, po njegovu mišljenju, nije bilo u interesu Hrvata i Slovenaca pod Italijom. Postojao je pored toga i načelan sporazum među građanskim grupama u okviru »Edinosti« da se neće miješati u međusobne odnose talijanskih političkih stranaka niti se s bilo kojom strankom povezati u političkoj djelatnosti. Stanger je dalje kritizirao pisanje u listu »Pučki Prijatelj« i napade u njemu na Odbor Političkog društva »Edinost« i na dr. Josipa Wilfana. Najavio je da će, ukoliko se to nastavi, morati početi izdavati ponovo »Našu Slogu«.

U veoma žučnoj raspravi koja je nakon toga slijedila mišljenja su bila podvojena. Božo Milanović, predsjednik Pododbora Političkog društva »Edinost« za Istru obavijestio je članove da je u Gorici već osnovano posebno društvo i predložio da se tako postupi i u Istri. Kad bi se to sprovelo, imali bi tada na području Julijske krajine tri politička društva: u Gorici, Trstu i Istri. Predstavnici tih triju društava činili bi, po njihovu prijedlogu, Narodno Vijeće. Liberalna struja sa Stangerom i

---

[87] Inicijative za odvajanje od Političkog društva »Edinost« javljaju se u Istri u junu 1922. Ante Iveša, tajnik Pododbora »Edinosti« za Istru piše 16. VI 1922. dr. Uliksu Stangeru da je Virgil Ščck bio sazvao sastanak sa svećenicima u Pazinu. Sastanak se nije održao, jer se svećenici nisu bili odazvali zbog blagdana. Sastanak je bio vjerojatno sazvan radi dogovora o zajedničkom nastupanju s kršćanskim socijalima iz Gorice. O tome nešto piše i Iveša Stangeru. U istom pismu ga obavještava da su i Goričani održali sastanak na kojem su zaključiti da se odcijepe od Političkog društva »Edinost«. B. Milanović je pak imao sastanak u Bermu, ali ga nije obavijestio o čemu su vijećali. Iveša dalje piše: »... Spomenuo mi je samo da bi bilo dobro, da mi mjesto Političkog društva stvorimo Jugoslavensku narodnu stranku, koja ne treba da ima pravila...« Zbirka dr. Uliksa Stangera, sv. 2, SI JAZU, Rijeka.

[88] Originalni izvještaj tajnika Pododbora Ante Iveše pod naslovom »Glavni sastanak istarskih članova Polit. društva »Edinost« održan dne 10. jula 1922. u Kozini (Istra)« sačuvan je u Stangerovoj zbirci. Izvještaj je trebao biti objavljen u Pučkom Prijatelju. Umjesto toga u listu je objavljen tekst B. Milanovića koji se u svemu ne podudara s Ivešinim.

Wilfanom bila je protiv cijepanja društva i odvajanja Istre od »Edinosti«, a Milanovićev prijedlog su podupirali pristalice klerikalne struje u Istri i predstavnici kršćansko-socijalne skupine iz Gorice na čelu s Virgilom Ščekom, zastupnikom u parlamentu. Većina članova se izjasnila protiv cijepanja Političkog društva »Edinosti«. Na sastanku je izabran širi odbor od 25 članova. Taj širi odbor izabrao je predstavnike Istre u centralni Odbor Političkog društva »Edinost«. Umjesto Milanovića za predsjednika Pododbora izabran je bio dr. Mirko Vratović. B. Milanović izabran je za podpredsjednika, a Ivan Stari za tajnika i blagajnika.[88] Ipak spor time nije bio riješen.

Klerikalna struja u Istri je raspolagala s posebnim svojim listom »Pučki Prijatelj« (vlasništvo »Tiskovnog društva u Pazinu«). Liberali se nisu mogli pomiriti s time da ne mogu utjecati na taj tada jedini hrvatski list u Istri. Tražili su da ga preuzme Pododbor Političkog društva »Edinost« za Istru u kojem su liberali imali predsjednika i tajnika. Tiskovno društvo u Pazinu i B. Milanović, podpredsjednik Pododbora odbili su prijedlog liberalne grupe. Na to su liberali pokrenuli izdavanje svog lista pod imenom »Stara Naša Sloga« nastavljajući tradiciju »Naše Sloge«.[89] Saznavši za to klerikali su pokušali osujetiti izdavanje lista, pa su u tu svrhu zamolili Virgila Ščeka i dr. Egelberta Besednjaka da posreduju kod Wilfana i Stangera i spriječe izlazak lista. Pojavili su se kao mandatari »Tiskovnog društva u Pazinu« i tražili hitno obustavljanje lista, jer da će njegova pojava prouzrokovati raskol u Istri (2. IX 1922). Intervencija nije uspjela i list »Stara Naša Sloga« počinje izlaziti.[90]

---

[89] Prepiska oko tog pitanja vođena između predstavnika liberalne struje i tako zv. »novostrujara« (klerikalne struje) je djelomično sačuvana u Stangerovoj zbirci. Dana 15. VIII 1922. javlja dr. Fran Brnčić Stangeru da je Wilfan uz pristanak predstavnika klerikalne struje posredovao u sporu. Umjesto B. Milanovića pregovorima je prisustvovao opunomoćeni predstavnik te grupe Virgil Šček. Brnčić preporuča da se pričeka s izdavanjem lista.

[90] Dr. E. Besednjak šalje 2. IX 1922. brzojav Stangeru u kojem mu savjetuje da ne izlaze s novim listom, jer da će to prouzrokovati osnivanje novog političkog društva u Istri i raskol u narodu. Istog dana obavještava Stanger Wilfana, da je primio navedeni brzojav od Besednjaka. Između ostaloga, izražava mišljenje, da Besednjak »nije zvan, da se zauzima za interese istarskog naroda«. Stangeru se javio (2. IX) i Ante Iveša. Obavještava ga da je dobio brzojav od Besednjaka koji savjetuje da ne izdaju »Našu Slogu«. Piše mu dalje da u Trst dolaze Besednjak i Milanović radi pregovora s Mirkom (Vratovićem, nap. V. B.). Ujedno mu saopćava da je »Naša Sloga« tiskana sinoć (tj. 1. IX 1922., nap. V. B.).

U Stangerovoj zbirci se nalazi prijepis Besednjakovog pisma dr. M. Vratoviću u kojem spominje pregovore između njega, V. Ščeka, Ivana Starog i B. Milanovića. Besednjak ga obavještava da ima ovlaštenje za zastupanje Tiskovnog društva, svećenstva i sumišljenika te moli da i druga strana imenuje svoje predstavnike za pregovore. (Pismo je bilo zaprimljeno 2. IX 1922).

U Stangerovoj zbirci je sačuvan također prijepis i Wilfanovog pisma B. Milanoviću (od 2. IX 1922). Wilfan smatra da je izlaženje Naše Sloge manje zlo od »lošeg Pučkog Prijatelja«. Ograđuje se od spora u Istri i želi da ostane »neutralan«.

U unutrašnjoj politici Italije fašizam osvaja nove pozicije. Vlada mu daje podršku u suzbijanju revolucionarnog socijalističkog pokreta i doskora pod kraj oktobra 1922. Mussolini dobiva mandat od kralja da sastavi vladu. Podržale su ga sve građanske stranke izuzevši Republikansku. Glavnu opoziciju su činile KPI i Socijalistička stranka. Zastupnici »Jugoslavenske narodne stranke« i zastupnici njemačke manjine suzdržali su se od glasanja, kad se u parlamentu izglasavalo povjerenje vladi. Dakako da je taj zaokret u unutrašnjoj politici Italije imao snažnog odjeka i na politički položaj u Julijskoj krajini. Svima je bilo jasno da će se položaj hrvatske i slovenske manjine u Italiji pogoršati i da je potrebno nešto poduzeti za osiguranje ravnopravnosti hrvatske i slovenske manjine u Istri i Slovenskom primorju. Sazrijevali su novi uvjeti za zbližavanje i sporazumijevanje u građanskom političkom taboru Hrvata i Slovenaca.[91]

U pismu Stangeru od 3. IX 1922. Wilfan navodi da su izlaskom novog lista pregovori došli u akutno stanje i misli da bi trebalo predložiti neki forum sporazumno sastavljen koji bi riješio spor. (Zbirka U. Stangera, sv. 2, SI JAZU Rijeka).

[91] Inicijative za pregovore su dolazile s jedne i druge strane. Šček je osobno posjetio dr. Stangera u Opatiji ispitujući mogućnosti za sporazum (Stangerova zabilješka od 15. IX 1922). Razgovor nije imao nekog naročitog uspjeha.

Dne 9. XI 1922., tj. desetak dana nakon toga što je Mussolini preuzeo vladu, Stanger piše iz Opatije dr. Vratoviću slijedeće: »1, Političko društvo za Hrvate i Slovence ima prestati, a mjesto njega, ako već treba da se rastavimo od Trsta za volju mira, što ja ne odobravam, ima se ustrojiti novo političko društvo »Edinost« za Istru. 2, Glasilo novog političkog društva ima se zvati »Naša Sloga« — jer je to ime časno i bez ljage... Sloga i znači »Edinost«. Vlasništvo, uprava i redakcija bit će u rukama »Edinosti« — Car se također slaže...« (Zbirka U. S., sv. 2).

Tada pregovori ulaze u novu etapu. Zastupnici JNS u parlamentu su trebali zauzeti svoje stajalište o izjavi nove vlade. Dr. K. Podgornik je sazvao sjednicu svih zastupnika JNS za 16. XI 1922. na kojoj se imaju dogovoriti o zajedničkom istupanju u parlamentu.

U isto vrijeme (14. XI 1922) je Političko društvo »Edinost« u Gorici obavijestilo Stangera da je odbor društva na sjednici od 14. XI 1922. zaključio slijedeće: »Odpošlje naj se k ministrskemu predsedniku Mussoliniju slovanska deputacija. Deputacija naj bi v imenu Slovanov v Italiji izročila Mussoliniju spomenicu, v kateri naj bi bile v kratkem navedene vse njihove zahteve na političnem, gospodarskem in pred vsem na kulturnem polju...« Ujedno saopćavaju da su se posebno obratili Političkom društvu »Edinost« u Trstu i Političkom društvu za Hrvate i Slovence u Istri da imenuju deputaciju za Trst i Istru. U spomenici da bi trebalo navesti sve što su Slovenci i Hrvati imali za vrijeme Austrije, a što imaju danas.

Očito je da je preokret u unutrašnjoj politici Italije u korist fašizma kao najvećeg progonitelja Hrvata i Slovenaca imao jak utjecaj na zbližavanje različitih slovenskih i hrvatskih građanskih političkih struja. Tako A. Iveša javlja (7. XII 1922) Stangeru da je klerikalna struja u Istri ovlastila za pregovore B. Milanovića, dr. Brajšu i Kraševca. Predsjednik Pododbora »Edinosti« za Istru Vratović ne želi učestvovati u pregovorima, ali da je dao izjavu, da će sporazum primiti ako bude dobar. U pregovorima je konačno bilo došlo do kompromisnog sporazuma, ali su razlike u nazorima za vođenje politike građanskih grupa u Istri ostale i dalje te od vremena do vremena ponovno izbijale u javnost.

Organizacije KPI u Istri sačuvale su jedinstvo pogleda i poslije kongresa u Livornu nastavile započeti rad u novim organizacionim oblicima U njima se manifestiralo proletersko jedinstvo Hrvata, Slovenaca i Talijana koje je veoma sadržajno izrazio još na kongresu Pokrajinske organizacije KPI za Julijsku krajinu (24. IV 1921) Giuseppe Tuntar riječima: »Ako postoji na svijetu koja zemlja u kojoj je internacionalizam meso našega mesa i krv naše krvi, to je zaista Julijska krajina. Borit ćemo se dotle, dok ne bude na graničnim vrhovima koji dijele Italiju od Jugoslavije zavijorila crvena zastava jugoslavensko-talijanskog revolucionarnog proletarijata«.[92] Njene organizacije su postale glavni nosioci progresa i jedine zapravo koje su imale otvorena vrata za sve bez obzira na nacionalnu pripadnost. Kako je u Talijanskoj socijalističkoj stranci došlo u oktobru 1922. do novog rascjepa, njeni ogranci u Istri nisu mogli imati neki značajniji utjecaj na društveno-politički život pokrajine. Veći dio pristalica građanskih stranaka u Istri, izuzevši republikance, davao je podršku novoj vladi s Mussolinijem na čelu.[93] Tek u kasnijem razvitku političkog života Italije nastaju previranja unutar građanskih stranaka i okretanje leđa fašističkom režimu.

Za ilustraciju stanja u odnosima neka nam posluži izvod iz pisma A. Iveše dr. Stangeru (11. I 1923). Iveša piše: »... Danas je Vratović otišao na sjednicu Narodnog vijeća u Goricu. — Danas je izašao novi list »Istarska riječ« ... Danas je isto tako izašla i »Istra«, koja nije ništa drugo nego »Pučki Prijatelj«. Kakov je to sporazum, kad oni nastavljaju sa listom, koji izlazi isto u četvrtak kao i Pučki. Ne razumijem ništa«. (Original pisma u zbirci U. S., SI JAZU Rijeka sv. 2.).

[92] Vjekoslav Bratulić, Osnivanje Pokrajinske organizacije, c. dj., str. 283. U nešto izmijenjenom obliku i sadržaju Tuntar je tu misao ponovio u govoru održanom u rimskom parlamentu (20. VII 1921) riječima: »Questo proletariato combatterà, indomito, in unione ai suoi compagni di tutta Italia, fino al giorno in cui sulle vette altissime delle Alpi Giulie esse inalzerà la rossa bandiera dei Soviets, salutante il libero proletariato d'Italia ed il libero proletariato della Jugoslavia... (Paolo Sema, La lotta in Istria 1890—1945 — Il movimento socialista e il Partito Comunista Italiano — La sezione di Pirano, Trst 1971., str. 316).

[93] Gaetano Arfè, Storia del socialismo italiano (1892—1926), Torino 1965., str. 311. Zbog slabosti i razjedinjenosti socijalističkog pokreta fašizam je postajao sve agresivniji, boreći se za dominantan položaj i u politici Julijske krajine (vidi Claudio Sivestri, Storia del Fascio di Trieste dalle origini alla conquista del potere 1919—1922., str. 94).

U pogledu ponašanja talijanskih građanskih stranaka u Istri poslije 1922. vrijedno je spomenuti podatke prefekta Istarske pokrajine prvih dana 1924. U izvještaju ministarstvu unutrašnjih poslova od 28. I 1924. navodi da su najpoznatije ličnosti nacionalnih stranaka prešli Fašističkoj stranci, a u povjerljivom izvještaju predsjedništvu Ministarskog savjeta od 31. V 1924. izvještava vladu da su za nacionalnu listu glasali svi liberali i jedan ne baš indiferentan broj pristalica Pučke stranke (»Tra le forze non pretamente fasciste hanno dato il voto alla lista nazionale tutti i liberali ed una parte non indifferente degli aderenti al partito popolare«). V. Bratulić, Izbor dokumanata, c. dj., str. 307 i 312.